

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

Vilija SAKALAUŠKIENĖ

ŽMOGAUS VAIZDINYS
LIETUVIŲ TARMIŲ
LEKSIKOGRAFINIUOSE
ŠALTINIUOSE:
etnolingvistinis ir semantinis aspektas

Moksl o s t u d i j a

Vilnius

2021

Mokslo studija apsvařtyta Lietuvių kalbos instituto Bendrinės kalbos tyrimų centro 2021 m. lapkričio 24 d. posėdyje (protokolo Nr. 14) ir patvirtinta išleisti Lietuvių kalbos instituto Mokslo tarybos 2021 m. gruodžio 29 d. posėdyje (protokolo Nr. MT-11).

Recenzavo:

prof. dr. Kristina Rutkovska (Vilniaus universiteto Baltijos kalbų ir kultūrų institutas)
doc. dr. Silvija Papaurėlytė-Klovienė (Šiaulių valstybinė kolegija)

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

ISBN 978-609-411-308-6

DOI doi.org/10.35321/e-pub.19.zmogus-tarminoje-leksikografijoje

© Vilija Sakalauskienė, 2021

© Zuzana Šiušaitė, santraukos vertimas į anglų k., 2021

© Lietuvių kalbos institutas, 2021

TURINYS

Pratarmė ... 4

1. ĮVADAS ... 7

1.1. Etnolingvistika ir semantika ... 7

1.2. Kalbinis pasaulio vaizdas tariniame diskurse ... 9

1.3. Kalbinis pasaulio vaizdas ir leksikografija ... 10

1.4. Tariniai žodynai kaip kultūros tekstai ... 11

1.5. Tyrimo objektas, tikslas, uždaviniai, metodologija ... 13

1.6. Pagrindinės sąvokos ... 17

2. ETNOLINGVISTINĖ INFORMACIJA APIE ŽMOGŲ

LIETUVIŲ TARMŲ ŽODYNUOSE ... 21

2.1. *Žmogus* kaip antraštinis žodis leksikografiniuose straipsniuose ... 22

2.2. Etimologiniai duomenys apie *žmogų* ... 23

2.3. *Žmogaus* definicijos lietuvių tarminiuose žodynuose ... 27

2.4. *Žmogus* kitų žodžių straipsniuose ir iliustraciniuose sakiniuose ... 46

3. ŽMOGAUS PARADIGMINIAI RYŠIAI ... 49

3.1. Hiperonimai / hiponimai ... 49

3.2. Sinonimai ... 50

3.3. Antonimai ... 56

3.4. Derivatai ir kompozitai ... 57

4. ŽMOGAUS SINTAGMINIAI RYŠIAI ... 73

4.1. Frazeologizmai ... 73

4.2. Žmogaus vertybinės nuostatos paremijose ... 77

4.2.1. Žmogus kaip asmuo, individas ... 78

4.2.2. Žmogus kaip bendruomenės narys ... 82

Sintetinė duomenų analizė ... 86

Išvados ... 88

Vietovardžių santrumpos ... 92

Kitos santrumpos ... 94

Šaltiniai ... 95

Literatūra ... 97

Summary ... 104

PRATARMĖ

Mokslo studijoje, remiantis tarminių žodynų duomenimis, analizuojamas *žmogaus* vaizdinys, leidžiantis rekonstruoti bendrą XX a. antrosios pusės – XXI a. pradžios žmogaus mentalitetą, pasaulio suvokimo būdus, slypinčius semantiniuose ir stilistiniuose kalbos aspektuose, stereotipuose ir kultūros apraiškose, bandoma atskleisti, kaip, analizuojant tarminių žodynų duomenis, galima rekonstruoti žmogaus kalbinį pasaulio vaizdą.

Viena iš priežasčių, paskatinusių imtis šio darbo, – pastebimas lingvistikos susidomėjimas žmogumi, nes, norint suvokti, kas yra žmogus, svarbu išsiaiškinti, ko siekia žmogus per kalbą.

Studija parengta remiantis Liublino etnolingvistinės mokyklos, vadovaujamos profesoriaus Jerzio Barmińskiego, metodologija. Atsižvelgiant į šios mokyklos atstovų teikiamas prielaidas, kalboje įtvirtinti teiginiai apie tam tikrą objektą turi būti atrenkami iš skirtingų kalbos šaltinių, t. y. tyrimams pasitelkiama skirtinga kalbinė medžiaga. Todėl atliekant kalbos pasaulėvaizdžio tyrimus turi būti naudojami trijų tipų duomenys: sisteminiai, anketiniai ir tekstiniai (S-A-T). Kadangi studijoje vienu kartu neįmanoma išsamiai apžvelgti visų trijų tipų duomenų, susijusių su žodžiu *žmogus*, apsiribota vieno tipo duomenimis, o siaurinant paieškas dar labiau – tarminės leksikografijos teikiamais sisteminiais duomenimis. Todėl šiame tyrime specialiai pasirinktas ne *koncepto*, o *vaizdinio* terminas, nes analizei atrinkti tik sisteminiai, lietuvių tarminių žodynų, duomenys.

Lietuvių etnolingvistikoje iki šiol nebuvo taip išsamiai tyrimams pasitelkiami tarminių žodynų duomenys. Pastaruoju metu tarminiai žodynai vis daugiau sulaukia etnolingvistų dėmesio: vis labiau pabrėžiama tarminių žodynų kaip kultūros tekstų reikšmė, nes jų rengėjai suvokia svarbiausią žodynų paskirtį – dokumentuoti, saugoti ir viešinti esmines kultūros apraiškas (Rutkovska 2021: 182). Tarminis žodynas gali būti tam tikro laikotarpio kultūros istorijos objektas, kurios nors kalbinės bendruomenės kultūrinių poreikių liudytojas, visuomenės gyvenimo, jos vertybių sistemos atspindys.

Tarminė medžiaga pirmiausia atskleidžia paprasto žmogaus pasaulio suvokimą, kalbos pasaulėvaizdį. Žodynai leidžia stebėti sąvokos genezę, sekti žodžio vartojimą atskirais visuomenės vystymosi etapais, pamatyti reikšmės kitimą ir sąsajas su įvairiais istoriniais įvykiais, atspindėtais žmonių sąmonėje.

Studiją sudaro keturi skyriai. Įvade aptariama etnolingvistikos vieta tarp kitų lingvistikos mokslų, etnolingvistikos ir leksinės semantikos santykis. Šioje studijos dalyje nurodomas tyrimo objektas, tikslas, aptariama metodologija, formuluojami tyrimo uždaviniai, pristatomi empirinių duomenų šaltiniai, pateikiamos pagrindinės sąvokos, tarp kurių viena svarbiausių etnolingvistikos sąvokų – *kalbinis pasaulio vaizdas*, kuriam atskleisti yra reikšmingi ir leksikografinių šaltinių duomenys, ypač pabrėžiant tarminių žodynų svarbą dėl tekstų autentiškumo ir galimybės rekonstruoti kaimo bendruomenės ir jos narių vertybinę sistemą.

Antrame skyriuje kalbama ir analizuojama, kokią etnolingvistinę informaciją apie žmogų galima perskaityti lietuvių tarminiuose žodynuose, kokiuose žodžių straipsniuose, definicijose, iliustracijose ir kt. Analizuojant lietuvių tarmių žodynų duomenis etnolingvistiniu aspektu, neapsiribojama vien leksemų definicijomis – atsižvelgiama į visus žodžio straipsnyje esančius duomenis: kolokacijas, citatas, iliustruojančias antraštinio žodžio aplinką. Pateikiama žodžio etimologinė informacija.

Trečiame skyriuje aptariami paradigminiai žodžio *žmogus* ryšiai. Šiems ryšiams atskleisti ypač vertingi tarminių žodynų duomenys. Šioje darbo dalyje dėmesys skiriamas sinonimams ir antonimams, svarbios papildomos informacijos teikiantiems derivatams ir dūriniams.

Ketvirtame skyriuje analizuojami žodžio *žmogus* sintagminiai ryšiai. Tai frazeologizmų teikiama informacija, kuri yra svarbi kalbos pasaulėvaizdžio rekonstrukcijai. Žmogaus pagrindiniai bruožai ir vertybinės nuostatos atskleidžiamos paremiųjų pagrindu.

Penktame skyriuje pateikiama sintetinė duomenų analizė, tarminėje medžiagoje išgrynintą informaciją grupuojant pagal semantines kategorijas (fasetus). Tyrimo duomenys apibendrinti išvadose. Tekste vartojami sutrumpinimai paaiškinami vietovardžių santrumpų ir šaltinių sąrašuose, taip pat pateikiamas cituojamos literatūros sąrašas.

Iš tyrimų medžiagos jau yra skelbta publikacijų: Sakalauskiene Vilija. ŽMOGAUS konceptualizavimas vakarų aukštaičių kauniškių šnektų žodynuose. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2018, 167–188; ŽMOGAUS vaizdinys vakarų aukštaičių kauniškių šnektų rašytiniuose šaltiniuose: sisteminių ir tekstinių duomenų analizė. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 2020,

229–245; Etnolingvistinė informacija apie *rugį* lietuvių tarminiuose žodynuose. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 2: Liaudiškasis, tautinis, daugiatautis ir daugiakultūris paveldas*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 2021, 269–291.

Studija skiriama įvairių humanitarinių disciplinų atstovams, kalbos vartotojams, smalsiems skaitytojams. Ji pravers studentams ir mokytojams.

Nuoširdžiai dėkoju studiją skaičiusiems Lietuvių kalbos instituto Bendrinės kalbos tyrimų centro kolegoms, svarstant leidinį pateikusiems vertingų pastabų, pasiūlymų, kaip patobulinti studijos tekstą.

Autorė nuoširdžiai dėkoja studijos recenzentėms prof. dr. Kristinai Rutkovskai ir doc. dr. Silvijai Papaurėlytei-Klovienei už vertingas dalykines pastabas ir patarimus.

Nuoširdi padėka akylai redaktorei Irutei Raišutienei, santraukos vertėjai į anglų kalbą Zuzanai Šiušaitėi, maketuotojai Silvai Jankauskaitei.

1. ĮVADAS

1.1. Etnolingvistika ir semantika

Etnolingvistika yra lingvistikos atšaka, tirianti kalbos ir kultūros tarpusavio sąveiką (Gudavičius 2000: 6–17; Rutkovska, Smetona 2016: 6). Kaip mokslinė disciplina etnolingvistika atsirado vėliau nei lingvistika, tautosaka, etnologija ir daugeliu atvejų šių disciplinų empiriniu pagrindu. Teoriniais ir metodologiniais ryšiais labiausiai siejasi su lingvistika, o ypač su leksikologija, semantika, lingvistine pragmatika, frazeologija, leksikografija. Bendra sąvoka, apimanti etnolingvistiką ir leksinę semantiką, yra *kalbinių pasaulio vaizdo*, kurio rekonstrukcija yra pagrindinis abiejų disciplinų uždavinys, suvokimas (Толстая 2021: 245).

Svarbiausios etnolingvistikos sąvokos yra *kalba*¹ ir *kultūra*², o vienas iš bendrų kalbos ir kultūros vardiklių yra liaudies papročiai. Specialesnės leksinės semantikos sąvokos, vartojamos kultūros kalboje, yra *polisemija*, *sinonimija*, *antonimija*, *hiponimija*, *hiperonimija* ir kt. Etnolingvistinių mokyklų rengiami ir jau parengti darbai – Liublino „Liaudies stereotipų ir simbolių žodynas“ ir Maskvos etnolingvistinis žodynas „Slavų senovė“ – pateikia daug tokio pobūdžio kultūros vienetų ryšių pavyzdžių. Pasak etnolingvistės Svetlanos Tolstajos, leksinėje semantikoje ir etnolingvistikoje šios kategorijos skiriasi savo turiniu. Mokslininkė teigia, kad simbolių daugiareikšmiškumas (polisemija) leksikoje veikiausiai gretinamas su onimija, nes skirtingos simbolio reikšmės tarpusavyje gali neturėti vidinio ryšio. Kultūros ženklų sinonimija labiausiai atitinka *leksinės sinonimijos* sąvoką, tačiau ir čia turi būti kalbama apie įvairių ženklų naudojimą tame pačiame kultūriniame kontekste ir vienodą jų vaidmenį. Taigi, kultūros kalboje *antonimija* atitinka *antitezės*³ sąvoką, kitaip tariant, semantika suprantama kaip semantinė–funkcinė, t. y. polisemija – kaip daugiareikšmiškumas, sinonimija – kaip izofunktionalumas, antonimija – antonimiškumas. Vadinasi, kultūros ženklo

1 Kalba yra tautiškumo, kultūros dalis, padedanti perduoti papročius, kad ir kur gyventume (Smetonienė, Smetona, Rutkovska 2019: 173).

2 Kultūra yra sudėtinga visuma, kurioje glūdi žinios, tikėjimai, menas, teisė, moralumas, papročiai ir kitokie žmogaus sugebėjimai (Rutkovska, Smetona 2016: 8).

3 Tai retorinė figūra – priešingos reikšmės žodžių sugretinimas. Antitezė pabrėžia kontrastą, sustiprina raišką, loginį ir emocinį išpūdį.

daugiareikšmiškumas nebūtinai turi atitikti žodžio daugiareikšmiškumą, kultūros ženklų sinonimai – atitinkamų žodžių sinonimus, kultūros ženklų antonimai – juos reiškiančių žodžių antonimus (Толстая 2021: 245–246). Taigi, pasak S. Tolstajos, kultūros kalboje antonimais tampa *saulė* ir *mėnuo*, *vanduo* ir *pienas*, *akys* ir *ausys*, *auksas* ir *sidabras* ir pan.

Kaip jau buvo minėta, etnolingvistika teoriniais ir metodologiniais ryšiais siejasi su leksikologija, semantika, lingvistine pragmatika, frazeologija, leksikografija. Remiantis Jurijaus Apresjano Maskvos semantinės mokyklos metodika, leksikografija turi specialią teoriją, kurios pagrindiniai principai – sistemiškumas ir integralumas, kurių pagrindu kuriami įvairių tipų žodynai. S. Tolstaja pabrėžia, kad minėti principai, tik šiek tiek kitaip suprantami, yra leksikografinio metodo, sukurto J. Bartmińskio „Liaudies stereotipų ir simbolių žodyne“, pagrindas. Šiame žodyne naudojama leksikografinių vienetų (kultūrinių ženklų) definicijos eksplikacija rodo aiškų leksinių funkcijų teorijos, pasiūlytos 1960 m. ir aktyviai naudojamos dabartiniuose leksinės semantikos darbuose, panašumą. Toliau iškeliamą regioninės etnolingvistikos leksikografijos reikšmė. Rusų mokslinei tradicijai svarbūs Kursko, Uralo, Tambovo etnolingvistų darbai, lenkų – tarminiai žodynai, prasidedantys nuo Bernardo Sychtos⁴ kašubų ir besibaigiantys Jozefo Konsio Podhalės leksikonu⁵ (Толстая 2021: 246).

Etnolingvistika kelia klausimą, kaip kalboje atsispindi nacionalinė kultūra, keldama sau svarbiausią tikslą – rekonstruoti tai, kas vadinama kalbiniu pasaulio vaizdu (Chlebda 2010: 7). J. Bartmińskio, Liublino etnolingvistikos mokyklos vadovo, žodžiais tariant, etnolingvistika tiria kalbos sąsajas su kultūra ir visuomenės istorija, ypač rašytine, susijusia su mentalitetu, elgesiu ir vertybių sistema (Bartmiński 2002: 380). Pasak etnolingvisto, subdisciplinos pavadinimo *etnolingvistika* savitumas yra tas, kad dėmuo *etno-* nurodo subjektą, bendruomenę, taigi ir žmogų, kuris patiria ir protu suvokia pasaulį (Bartmiński 2020: 26).

4 Septynių tomų kašubų tarmių žodyno „Słownika gwar kaszubskich na tle kultury ludowej“ (1967–1976, Wrocław) autorius.

5 Dvylikos tomų žodynas „Słownik gwary podhalańskiej“ (2000–2020).

1.2. Kalbinis pasaulio vaizdas tarminiam diskurse

Pastaruoju metu sąvoka *kalbinis pasaulio vaizdas* (KPV) lingvistikoje tapo naujo, holistinio kalbos ir nekalbinės tikrovės tarpusavio santykių tyrimo rodikliu, esminiu tarpininku, įvedančiu į tuos santykius trečią svarbų narį – žmogų. Taigi, galutinis rezultatas – žmogus ir bendruomenė, kalbantys šia kalba. Sąvoka *kalbinis pasaulio vaizdas* vartojama įprasta reikšme kalboje ir kompleksinių žinių apie žmogų ir pasaulį kalbinės raiškos būduose (Bartmiński 2009: 157). Pasak J. Bartmińskio, pasaulio vaizdas, užfiksuotas kalboje, nėra tapatus pasaulio vaizdui apskritai, žinios apie pasaulį taikomos nekalbiniais reiškiniais. *Kalbinis pasaulio vaizdas* visai nesutampa su mokslo perteikiamu pasaulio vaizdu, nes yra kasdienė, vidutinio kalbos vartotojo požiūriu, realybės interpretacija, perteikianti jo mentalitetą, atitinkanti jo žiūros tašką ir jo poreikius. *Kalbinis pasaulio vaizdas*, atskleidžiamas per kalbą, yra ne tik tradicinis, bet kartu ir praktinis. Dažnai tai būna poetinis vaizdas, gyvas, jautrus, emocinis, nenutrūkstantis pasaulio vaizdo ir žmogaus ryšys.

Antropocentristinių teiginių formavimasis sąlygojo lingvistinės problematikos pokyčius, susijusius su žmogumi, jo vieta kalboje, kultūroje, visuomenėje. Žmogus savo veikloje vadovaujasi ne realiu pasauliu, o šio pasaulio reprezentacija, kognityviniu paveikslu ir modeliu. Todėl pasaulis pateikiamas per liaudies, kuri mato šį pasaulį, kalbos prizmę. Pasak Vilhelmo Humboldto, „žmogus mąsto, jaučia ir gyvena tik kalboje ir turi būti nuo pat pradžių jos kuriamas“ (Гумбольдт 1985: 77). Lingvistika glaudžiai siejasi su filosofija, psichologija, antropologija, kultūrologija, etnolingvistika ir kt.

„Naivus“ taip pat reiškia „antropocentrinis“ ir „etnocentrinis“, sudarytas aki-vaizdžiai pagal žmogaus žiūros tašką ir pagal jo matą. Mokslinis kalbos pasaulio vaizdas yra selektyvus pobūdžio, objektyvus, sukurtas pagal dirbtinai konstruojamus tyrimus, o pagal pažinimo rezultatų pateikimo būdą – abstraktus (Bartmiński 2009: 157). Etnolingvistas pabrėžia, kad kalbinis pasaulio vaizdas stipriai veikia individualaus kalbos vartotojo pasaulio suvokimą ir supratimą, taip pat ir jo priimtus žmonių, reiškinų ir daiktų vertinimo būdus, netgi jo reakciją ir elgesį, galutinai skiriant žmogui vietą pasaulyje ir jį supančio pasaulio reiškiniais – vietą žmogaus gyvenime (Bartmiński 2009: 158). Vietą naujai tikrovei užleidžia ir tradicinis vietos bendruomenės gyvenimo ir pasaulėžiūros modelis. Ne veltui pripažįstama, kad bendruomenės

tarpusavio santykiai ir elgsenos supratimas priklauso nuo kalbos. Norėdami iš tiesų suvokti bendruomenės tapatumą, turime žiūrėti į jos kalbą (Crystal 2005: 46).

1.3. Kalbinis pasaulio vaizdas ir leksikografija

Kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose svarbus vaidmuo priskiriamas leksikografijai. Žodynai atlieka funkciją, jungiančią leksinius ir semantinius kalbos pasaulėvaizdžio komponentus. Tačiau žodynų vaidmuo kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose vertinamas gero- kai skeptiškiau. Tadeusz Piotrowskis teigia, kad kalbos pasaulėvaizdis yra mentalinė būtis, o žodynai – fizinė egzistencija (Piotrowski 2010: 52), tačiau, abejojant žodynų subjektyvumu, nereiškia, kad pasaulio vaizdas iš tikrųjų yra adekvatus kultūros skeleidėjų atminties vaizdai. Toliau šis autorius pabrėžia, kad žodynų vaidmuo kalbos pasaulėvaizdžio rekonstrukcijoje pervertinamas⁶ (Piotrowski 2010: 53–54). Vis dėlto T. Piotrowskis konstatuoja, kad dauguma žodynų yra labai naudingas tyrimų objektas (Piotrowski 2010: 56).

Lietuvių leksikografiniai šaltiniai yra labai svarbūs pasaulėvaizdžio rekonstrukcijai, nes dauguma jų puikiai atskleidžia archajišką lietuvių kultūrą, o jų paskirtis rengėjų visų pirma buvo suvokiama kaip tos kultūros esminių apraiškų dokumentavimas, išsaugojimas ir viešinimas. Be kitų lietuvių kalbos žodynų, pastaruoju metu gausiai leidžiami tarmių žodynai rengiami remiantis įvairiais lietuvių prigimtinės kultūros šaltiniais ir gali būti laikomi kultūriniais, t. y. kultūros pagrindu parengtais, žodynais (Rutkovska 2021: 182). Specialiai lietuvių tarminių žodynų, kurie atspindėtų kalbinį-kultūrinį tarmės ar šnektos aspektą, kol kas nėra parengta. Tačiau šie žodynai

6 Vystantis struktūrinei kalbotyrai, spausdintus žodynus pradėta laikyti svarbiais kalbotyros modelio užrašais (hipotezių rinkiniu), ypač rusų kalbotyroje. Tačiau toks žodynas nėra tipinis žodynas. Pasak T. Piotrowskio, žodynas – tai diskretiškų teksto elementų (žodžių) rinkinys, kurių vartotojas geba intuityviai skirti žodžių funkcijas tekste ir jas interpretuoti. Žodynas yra pragmatiškas, praktinis, glaudžiai susijęs su tekstais, kūrinys. Kitaip tariant, pirminė žodyno funkcija – padėti kurti tekstą, kurio vartotojas atlieka procesoriaus vaidmenį. Žodynas leidžia vartotojui analizuoti didžiausią skaičių reikalingų duomenų arba kokį nors teksto segmentą. Tuos duomenis žodynas aprašo ekonomiškiausiu būdu. Vartotojas visuomet perskaito arba atkuria tekstą platesniame kontekste: viena kalbos forma yra kitų formų, pastraipų, tekstų ir kultūros kontekste. Būtent todėl, norint pateikti tikslų tekstą žmonėms, užtektų minimalios informacijos, kurią suteikia žodynas. Informacijos likutis perskaitomas iš konteksto. Sunkumų kyla, jeigu žodynas tapatinamas su kalbos ir su mąstymo modeliu (Piotrowski 2010: 53)

puikiai pasitarnauja tiriant kalbinio pasaulio vaizdo suvokimą (dar žr. Rutkovska 2021: 183–185).

Atlikta žvalgomoji tarminių žodynų analizė (Sakalauskiene 2014: 141–157) parodė, kad daugiausia rengiama išsamiųjų žodynų, veikiausiai norint atskleisti šnektos leksikos visumos vaizdą, šnektos savitumą visuose kalbos lygmenyse, nes leksika geriausiai atspindi tam tikros etninės bendruomenės pasaulio vaizdą (Rutkovska 2021: 183). Tarminių žodynų makrostruktūra⁷ priklauso nuo pasirinkto žodyno tipo ir nuo žodyno rengėjų apsisprendimo teikti vienokius ar kitokius kalbos faktus.

1.4. Tarminiai žodynai kaip kultūros tekstai

Didelė tarmių ir tautosakos pavyzdžių bei reikšmių tarminiuose žodynuose gausa skatina remtis šiais žodynais. Dėl tų pačių priežasčių tarminiams žodynams teikiama svarbi autentiškų tekstų reikšmė. Tarminis žodynas – tai tam tikras kalbėjimo atkarpų sąvadas, kuriame užfiksuotos pokalbio atkarpos turi autentiško dialogiškumo (plg. Pajėdienė 2020: 135). Tokie autentiškų dialogų ar jų atkarpų tekstų sąvadai suteikia galimybę rekonstruoti sąlyginio tarmės atstovo vertybių sistemos apmatų, nes būtent kasdienis elgesys ir jį palydinti kalba formuoja pasaulėvaizdį (plg. Bartmiński 2007: 14; Zinken 2016: 336; cituota iš Pajėdienė 2020: 135). Pasaulėvaizdžio rekonstrukcijai svarbūs gramatikos, žodyno ir frazeologijos teikiami duomenys (dar žr. Bartmiński 2007: 13).

Matejaus Grochowskio teiginys, kad kalbos (tarmės) žodyno straipsnių raiška turi būti pateikiama gyvosios kalbos posakiais, o ne specialiais terminais (Grochowski 1982), leksikografijoje atliko ypatingą vaidmenį, nors sukėlė daugybę leksikografų ir kalbininkų abejonių. Pastaruoju metu daugiau etnolingvistų dėmesio sulaukia tarminiai žodynai, vis labiau pabrėžiama tarminių žodynų kaip kultūros tekstų reikšmė, nes jų rengėjai suvokia svarbiausią žodynų paskirtį⁸ dokumentuoti, saugoti ir viešinti esmines kultūros apraiškas. Sąvokų tyrimas ir jų denotatinių bei konotacinių savybių nustatymas paprastai pradedamas nuo sisteminių duomenų analizės. Kaip jau buvo

7 Dažniausiai tarminio žodyno žodžių straipsniai išdėstomi pagal didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ žodžių straipsnių modelį.

8 Tarmių leksikos užrašymas ir tyrimas yra vienas iš aktualiausių dabarties kultūrinių veiksnių (Sakalauskiene 2014: 142).

minėta, etnolingvistai pabrėžia, kad lietuvių tarmių leksikografiniai šaltiniai yra labai svarbūs pasaulėvaizdžio rekonstrukcijai (Rutkovska 2021: 182).

Žodyną kaip kultūros teksto rūšį įvardija Wojciechas Chlebda. Teiginys, kad „žodynas yra teksto rūšis“, implikuoja kelias pagrindines tezes: 1) kadangi žodynas yra teksto rūšis, tai jis yra ir pasakymas; kadangi žodynas laikomas pasakymu, tai jis yra tam tikros vietos ir laiko bendruomeninio diskurso dalis. Tai reiškia, kad žodynas turi savo adresantą, savo adresatą, tam tikrą realybę, su kuria susijęs pasakymas; 2) kadangi žodynas yra tekstas (pasakymas), tai jis yra ir tam tikros realybės (taip pat ir kalbinės) interpretacinis pasakojimas (Chlebda 2010: 202). Šiuolaikinėje humanitarinėje literatūroje ši sąvoka vartojama apibūdinant įvairius žmogaus kultūrinės veiklos kūrinius, ir ne tik žodinius pasakymus, bet taip pat plačiąja semiotine prasme tautosaką, atsirandančią iš skirtingo pobūdžio ženklų sekų (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 72).

Vienas iš pirmųjų žodyno kaip kultūros teksto žvalgomųjų tyrimų buvo atliktas XIX a. Antano Juškos dvikalbių žodynų, teikiančių etnolingvistinę informaciją, pagrindu (Sakalauskiene, Sawaniewska-Mochowa 2017: 89–104). Tyrime buvo keliamas pagrindinis klausimas, ar iš XIX a. dvikalbių žodynų, kurie suprantami kaip daugikalbės Lietuvos kultūros tekstai, galima perskaityti informaciją apie žmogų.

Kaip ir bet kurios kalbos, taip ir tarmės ar šnektos žodynas yra glaudžiai susijęs su gyvenimu ir įvairiomis jo realijomis (Sakalauskiene 2014: 141). Tarminių žodynų duomenys leidžia rekonstruoti leksikografinį⁹ pasaulio vaizdą kalboje, tačiau tas vaizdas yra kiek sustabarėjęs ir labai priklauso nuo žodyno pobūdžio, jo sudarymo metodikos. Tarminis žodynas laikomas kultūros tekstu, nes tarminis diskursas atskleidžia platesnę tiriamosios sąvokos struktūrą (Sakalauskiene 2018: 169). Kaip jau buvo minėta, tarminiai žodynai rodo sąvokos genezę, leidžia sekti žodžio vartojimą atskirais

9 J. Bartmiński ir V. Chlebda jau pradiniame darbo etape rašė: „Žodynų duomenų analizė leidžia kalbėti tik apie ypatingą „leksikografinį pasaulio vaizdą“, kuris turi būti lyginamas su vaizdu, atkurtu remiantis kitais šaltiniais“ (Bartmiński, Chlebda 2008: 22). J. Bartmiński ypač akcentuoja reikšmės sertifikavimą, patikrinimą (le. *certyfikacja*; Bartmiński 2015: 21): šiame procese reikėtų naudotis keliais žodynais, iš jų išskirti vertingiausius ir teikiančius skirtingą informaciją, o žodynuose ne tik atsižvelgti į pateikiamas definicijas, bet ir jas patikrinti, analizuojant sąvoką neatsiejamai nuo leksinių semantinių ryšių tinklo, kurį sudaro paradigminiai ryšiai (hiperonimai / hiponimai, sinonimai, antonimai, gramatiniai ir semantiniai vediniai), sintagminiai ryšiai (junginiai, į kurių sudėtį įeina tiriamas žodis; kolokacijos; frazeologizmai; patarlės, kaip stabilūs teksto vienetai) (Rutkovska 2021: 184).

visuomenės vystymosi etapais, pamatyti reikšmės kitimą ir sąsajas su įvairiais istoriniais įvykiais, atspindėtais žmonių sąmonėje. Tarminių žodynų duomenys gali padėti atkurti žmogaus pasaulio vaizdą kalboje.

Tarminis žodynas – tai tam tikro laikotarpio kultūros istorijos objektas, kurios nors kalbinės bendruomenės kultūrinių poreikių liudytojas, visuomenės gyvenimo, jos vertybių sistemos atspindys. Žodynų iliustraciniuose sakiniuose išryškėja kelių kartų požiūris, priklausantis tam kalbos sluoksniui, kuriame sutelkti archajiškas ir šiuolaikiškas požiūriai.

Tarminis žodynas yra kultūros ir istorijos reiškinys, atskleidžiantis tam tikra tarme (šneka) kalbančios bendruomenės pasaulio pažinimo lygį ir savitumą. Jame fiksuojamas tarmės atstovų sąmonėje egzistuojantis pasaulio vaizdas, gebėjimas suvokti, atskleisti ir įvertinti aplinkinio pasaulio santykius ir reiškinius (Шведова 1988: 162). Toks žodynas laikytinas daugiasluoksniu etninės žinijos tekstu, atskleidžiančiu konkrečios etninės grupės iš kartos į kartą perduodamą materialinės ir dvasinės kultūros palikimą. Žodynas aprėpia svarbiausias žmogaus gyvenimo sritis: įtvirtina elgesio ir etiketo taisykles, apibūdina papročius, teikia žinių apie liaudies mediciną ir ūkinę veiklą, aiškina pasaulio reiškinius, pateikia mitinės pasaulėjautos fragmentų (Ragaišienė 2020: 212). Paprastai, sudarant tarmės žodyno korpusą, stengiamasi pateikti tokį žodžių rinkinį, kuris atspindėtų kalbinės kultūrinės bendruomenės pasaulio suvokimo konceptą.

Tarminis žodynas laikomas kultūros tekstu, nes tarmių sisteminiai duomenys leidžia atskleisti platesnę tiriamosios sąvokos struktūrą. Analizuojant laikomasi požiūrio, kad reikšmė yra žemiausias koncepto aktualizacijos laipsnis. Dėmesys skiriamas leksemoms, kuriose atsispindi žmogaus konceptualizavimas, kai yra apibūdinama jo išvaizda, psichika, emocijos, socialinė padėtis, religija, santykiai su kitais žmonėmis.

1.5. Tyrimo objektas, tikslas, uždaviniai, metodologija

Žmogus yra pažinimo objektas ir subjektas, todėl daug kas žmogaus sąmonėje priklauso nuo subjekto stebėtojo pozicijos, jo tikslų ir uždavinių. „Šnekamojoje kalboje linkstama labiau vertinti ir šis vertinimas yra emocionalus, labai ryškus“ (Rutkovska, Smetona 2016: 20). Tarmės, kaip ir kalba, yra žinių šaltinis apie tam tikros bendruomenės priimtas vertybes. Tiriant tarmių (šnektų) leksiką, leksinių vienetų definicijas, iliustracijas, kolokacijas, tekstus, frazeologizmus, paremijas, galima atskleisti vertybių

sistemą, perduotą tarmių atstovų per įvairius jos vystymosi etapus, išsaugotą įvairiuose tarminių duomenų šaltiniuose.

Atliekant leksemos *žmogus* tyrimus lietuvių tarminiuose žodynuose, svarbu išskirti vertybes, sąvokas, kurios yra svarbios būtent atskirų šnektų atstovams, išsiaiškinti, ar jos tarpusavyje skiriasi, ar yra panašios? *Žmogaus* vaizdinio lietuvių tarminiuose žodynuose tyrimai yra tik maža visos lietuvių kalbos ir kultūros vertybių tyrimų mozaikos dalis.

Darbo tikslas – taikant kalbinio pasaulio vaizdo metodologiją, sukurtą Liublino etnolingvistinės mokyklos¹⁰, vadovaujamos J. Bartmińskio, išsiaiškinti, koks *ŽMOGAUS* vaizdinys yra susiformavęs lietuvių tarmėse, kurių duomenys užfiksuoti leksikografiniuose šaltiniuose¹¹. Remiantis tarminių žodynų duomenų analize, suformuluoti *žmogaus* konceptualizavimo principus tarminiame diskurse, parodyti leksikografinį sąvokos paveikslą.

Siekiant įgyvendinti šį tikslą keliami tokie **uždaviniai**: 1) remiantis lietuvių tarmių leksikografinė medžiaga išsiaiškinti, kokią etnolingvistinę informaciją apie *žmogų* galima perskaityti tarminiuose žodynuose (išsamiuosiuose ir diferenciniuose), ir tą informaciją apibendrinti: apžvelgti *žmogaus* kaip antraštinio žodžio pateikimą lietuvių tarminių žodynų straipsniuose; parodyti žodžio *žmogus* vartojimą kitų žodžių definicijose ir iliustraciniuose sakiniuose; 2) aptarti paradigminius ir sintagminius ryšius, susijusius su *žmogumi*; 3) išryškinti *žmogaus*, kaip veikiančio subjekto ar veikiamo objekto, veiksmus; 4) sukompnuoti į visumą (semantines kategorijas, vadinamas fa-setais¹²) lietuvių tarminiuose žodynuose užkoduoto *žmogaus* vaizdinio fragmentus.

Surinkti empiriniai duomenys tiriami, taikant kompleksinę tyrimų metodiką, kurios pagrindą sudaro analitinis aprašomasis, interpretacinis ir semantinės analizės metodai. Siekiama išryškinti tuos koncepto požymius, kuriuos žmonės turi galvoje, vartodami žodį *žmogus* konkrečiame kontekste; remiantis sinonimų ir antonimų

¹⁰ Etnolingvistinių tyrimų pradžia buvo dialektologiniai tyrimai, kurių metu pradėtas fiksuoti kokybinis tarminių tekstų įvairumas: kasdieniai pašnekesiai, pasakojimai apie gyvenimą, darbai, prisiminimai, dainos, pasakos, patarlės, eiliuoti ir įvairūs lengvai suprantami tekstai, apimantys žodinę kūrybą, tautosaką (Bartmiński 2002: 29–30).

¹¹ Analizuojant tarmių leksikografinius šaltinius, galima išsiaiškinti, kiek žodžių kalbos pasaulėvaizdyje siejama su aprašomu konceptu (Papaurėlytė-Klovienė 2007: 41).

¹² Tai siauresnė semantinės kategorijos pokategorė, kurioje susitelkia objektų semantiniai bruožai (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 29).

žodynų duomenimis, visapusiškai atskleisti žodžio semantiką, ypač jo konotacines savybes; derivatų ir kompozitų analize detaliau įvertinti jiems pagrindą davusį objektą. Pasitelkus platų ir įvairų tarminių žodynų teikiamą duomenų spektrą, išnagrinėti, koks *žmogaus* semantinis ir etnolingvistinis vaizdinys yra įsitvirtinęs XX a. antrosios pusės ir XXI a. pradžios lietuvių kalbos tarmėse, nustatyti, kurie vaizdinio požymiai laikomi svarbiausiais, reikšmingiausiais.

Vaizdinio rekonstrukcija atliekama, remiantis pasiūlyta kalbos pasaulėvaizdžio teorija, kuria vadovaujasi tyrėjai daugelyje Europos šalių¹³. J. Bartmiński kalbos pasaulėvaizdį apibrėžia kaip „kalboje išreikštą pasaulio interpretaciją, kurią galima nusakyti kompleksu teiginių apie pasaulį. Tai gali būti teiginiai, įtvirtinti pačioje kalboje, jos gramatinėse formose, žodynuose, standartizuotuose tekstuose, pavyzdžiui, priešodžiuose, arba būti tų formų ir kalbos formų implikuojami“ (Bartmiński 1990: 110). Kalbinis ir kultūrinis tikrovės fragmento, objekto (ar reiškinių) vaizdas (įsivaizdavimas) vadinamas *konceptu*, kurio turinį sudaro ne tik pažintinio, bet ir emotyviojo bei pragmatinio pobūdžio žinios, gaunamos iš individualios ir visuomeninės patirties (Bartmiński, Chlebda 2013: 71).

Remiantis Liublino etnolingvistinės mokyklos pateikiamomis prielaidomis, kalboje įtvirtinti teiginiai apie tam tikrą objektą turi būti atrenkami iš skirtingų kalbos šaltinių, grupuojami aspektais (pokategorėmis), kurių pagrindu būtų galima rekonstruoti tam tikros kalbinės ir kultūrinės bendruomenės narių sąmonės turinį (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 77). Siekiant rekonstruoti išbaigtą, įvairiapusį objekto vaizdą, tyrimams turi būti pasitelkiama skirtinga kalbinė medžiaga. Todėl kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose, pasak J. Bartmiński, turi būti naudojami trijų tipų duomenys: sisteminiai, anketiniai ir tekstiniai (S-A-T) (LASiS III 10).

Žodynai yra vienas iš trijų (sisteminių duomenų) kalbos pasaulėvaizdžio tyrimo šaltinių. Atsižvelgiant į įvairaus tipo žodynus, jų teikiamą iš dalies subjektyvią informaciją galima surinkti svarbių duomenų apie tas pačias leksemas ir jie bus labiau išsamesni, kuo žodynai bus metodologiškai skirtingesni ir įvairesni (Rutkowska 2021: 183). Sisteminiai duomenys yra svarbiausi, nes sąvoka ir ją perteikiantis žodis tiriami

¹³ Šią metodologiją taiko projekto EUROJOS (2009–2015) vykdytojai: Lenkijos, Lietuvos, Čekijos, Slovakijos, Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos, Kroatijos, Serbijos, Bulgarijos, Vokietijos, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Portugalijos mokslininkai.

neatsiejamai nuo kitų leksinių semantinių ryšių tinklo, kurio dalis jie yra. Pastarojo pagrindą sudaro tiek paradigminiai ryšiai (hiperonimai / hiponimai, sinonimai, antonimai, derivatai ir kompozitai), tiek sintagminiai ryšiai (junginiai, į kurių sudėtį įeina tiriamas žodis, kolokacijos, frazeologizmai, patarlės kaip mažiausios apimties tekstai – klišės).

Formuluojant sintetinį apibūdinimą, sukaupti duomenys turi būti apdorojami laikantis kognityvinės definicijos prielaidų (Bartmiński 1988: 169–170). Kognityvinė definicija skiriasi nuo leksikografinių definicijų tipų, nes jos tikslas – išsiaiškinti, kaip kalbantieji supranta daiktą, kaip visuomeniškai įvertintos kalba ir vartojant kalbą suvokiamos žinios apie pasaulį, kaip kategorizuojami jo reiškiniai, pastarųjų požymiai ir vertinimai. Atliekant analizę suformuluota kognityvinė definicija yra pasakojamojo pobūdžio. Tokį pasakojimą sudaro stereotipiniai (standartiniai) motyvai kaip minimalūs diagnostiniai kontekstai. Stereotipiniai objekto įsivaizdavimai transformuojami į „scenarijus“, kurių pagrindu išskyla visa, kas susiję su X, – tai, ką X veikia, kur yra, su kuo sąveikauja / bendrauja ir t. t. (Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 98).

Empirinių tyrimo pagrindą sudaro „Lietuvių kalbos žodyno“ (LKŽe), „Zanavykų šnektos žodyno“ (ZanŽ), „Kazlų Rūdos šnektos žodyno“ (KzRŽ), „Jurbarko šnektos žodyno“ rankraščio (JrbŽ), „Dieveniškų šnektos žodyno“ (DvŽ), „Kupiškėnų žodyno“ (KpŽ), „Vidiškių šnektos žodyno“ (VdškŽ), „Zietelos šnektos žodyno“ (ZtŽ), „Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyno“ (DūnŽ), „Kretingos tarmės žodyno“ (KrtnŽ), „Šiaurės vakarų žemaičių žodyno“ (ŠvakžŽ), „Druskininkų tarmės žodyno“ (DrskŽ), „Pietinių pietų aukštaičių žodyno“ (PPAŽ), „Lazūnų tarmės žodyno“ (LzŽ), „Kaltanėnų šnektos žodyno“ (KltŽ) duomenys, pasinaudota „Sinonimų žodyno“ (SŽ), „Antonimų žodyno“ (AŽ) duomenimis, susijusiais su sąvoka *žmogus*, nes tarminiuose žodynuose sinonimai ir antonimai nežymimi jokiais pažymomis ar kaip nors specialiai neišskiriami. Be to, į tiriamos medžiagos lauką patenka ir frazeologija, paremijos, derivatai, sinonimai ir antonimai, užfiksuoti lietuvių kalbos tarminiuose žodynuose. Todėl pasitelkiami ir „Frazeologijos žodyno“ (FŽe) tarminiai duomenys. Empirinių duomenų laukui praplėsti kartais cituojami ir „Lietuvių kalbos žodyno“ Papildymų bei Tarmių kartotekose sukaupti duomenys.

Tiriamosios sąvokos, jos sinonimų ištakų ieškoma ir etimologiniuose žodynuose bei etimologinę informaciją teikiančiuose šaltiniuose (žr. literatūros sąrašą). Naudojantis aiškinamaisiais žodynais, neapsiribojama vien leksemų definicijomis, bet

atsižvelgiama į visus žodyno žodžių straipsniuose esančius duomenis. Minėtuose šaltiniuose tarminė medžiaga užfiksuota XX a. antrojoje pusėje – XXI a. pirmajame dešimtmetyje.

Leksikografinė medžiaga sudaro tik vieną bet kurio koncepto analizės lygmenį. Tuo labiau kad šioje studijoje analizuojami tik tarminės leksikografijos duomenys (numatomuose tolesniuose darbuose būtų tiriami anketiniai ir tekstiniai duomenys).

Kognityvinėje lingvistikoje įprastai vartojama *koncepto* sąvoka. Šiame leidinyje vietoj *koncepto* termino pasirinktas *vaizdinys*, nes analizei atrinkti tik sisteminiai ir kai kurie tekstiniai¹⁴ lietuvių tarminių žodynų duomenys.

Tiriant lietuvių kalbos tarminiuose žodynuose užfiksuotą žodį *žmogus* analizuojami visi minėti sisteminių duomenų šaltiniai, atidžiai peržiūrimi derivatai, sinonimai, antonimai ir kt. duomenys.

1.6. Pagrindinės sąvokos

Šiame skyriuje aptariamos pagrindinės Liublino etnolingvistinės mokyklos suformuluotos sąvokos, vartojamos ir šiame darbe.

Kalbos pasaulėvaizdis (kalbinis pasaulio vaizdas) (KPV) – tai verbalizuotas realybės interpretavimo būdas, kalboje išreikšta pasaulio interpretacija, kurią galima nusakyti teiginių apie pasaulį kompleksu. Tai gali būti teiginiai, įtvirtinti pačioje kalboje, jos leksinėje ir gramatinėje sistemoje, žodynuose, klišiniuose tekstuose (pvz.: patarlėse, priežodžiuose), taip pat gali būti tų formų implikuoti (Bartmiński 1990: 110; 2007: 12). Kalbos pasaulėvaizdžio pagrindą sudaro vertybės, kurių hierarchija ir supratimas įvairuoja – tai priklauso nuo bendruomenių kalbos ir kultūros, istorinės patirties ir siekių. Skirtingų kalbinių ir kultūrinių bendruomenių kalbos pasaulėvaizdžių lyginamieji tyrimai atskleidžia pasaulio konceptualizavimo panašumus ir skirtumus (Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 52). Plačiau apie kalbinį pasaulio vaizdą žr. 5, 9–10 p.

Konceptas. Kalbinis ir kultūrinis tikrovės fragmento, objekto (ar reiškinių) vaizdas vadinamas konceptu, kurio turinį sudaro ne tik pažintinio, bet ir emotyviojo bei pragmatinio pobūdžio žinios, kylančios iš individualios ir visuomeninės patirties

¹⁴ Tekstiniai duomenys tyrime suprantami kaip tarmių žodynuose pateikiami frazeologizmai, paremijos ir kt., žodžio straipsnyje išdėstyti nustatytoje vietoje ir pažymėti atitinkamais ženklais.

(Bartmiński, Chlebda 2013: 71; Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 50). Išvertus iš lotynų kalbos, *conceptus* reiškia ‘sąvoka, apibendrintas, abstraktus vaizdinys, susijęs su koku nors daiktu ar reiškiniu’. Konceptų apibrėžimų yra daug, tačiau visiems jiems bendra tai, kad „konceptas laikomas mąstymo vienetu“ (Papaurėlytė-Klovienė 2007: 15). Žmogus, stebėdamas pasaulį, jį vertina, analizuoja. Taip žmogaus sąmonėje atsiranda subjektyvus pasaulio vaizdas. Naudodamas reiškinių kategorizavimo būdus, žmogus pasitelkia visuomeninę patirtį, nes būtent visuomenė sukūrė jį kaip individą ir nulėmė jo mąstymą. Jokiu būdu negalima rašyti lygybės ženklo tarp žodžio ir koncepto, nes žodis konceptą atspindi ne iki galo, o perteikia tik kelis pagrindinius požymius. Žodis yra raktas, atveriantis konceptą. Norint aprašyti bet kokio koncepto turinį, reikia analizuoti atitinkamų žodžių, frazeologizmų ir tekstų semantiką (Papaurėlytė-Klovienė 2002: 124).

Konceptas fiksuoja pažinimo rezultata, labiau individualizuotą holistinį pavidalą (Gudavičius 2012: 114). Konceptai aprašomi pasitelkiant kognityvinę definiciją, kurios pagrindinis tikslas – „išsiaiškinti būdus, kaip kalbantieji supranta daiktą, kaip visuomeniškai įtvirtintos kalba ir kalbos vartojimu suvokiamos žinios apie pasaulį, kaip kategorizuojami jo reiškiniai, jų požymiai ir vertinimai“ (Bartmiński 2020: 29).

Vaizdinys, anot Evaldos Jakaitienės, – tai „jutimiškai ryškus objekto vaizdas, išliekantis ir atkuriamas sąmonėje ir tada, kai pats objektas nebeveikia jutimo organų“ (Jakaitienė 2010: 45–46). Panašiai vaizdinys nusakomas „Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje“: tai daiktų, reiškinių, įvykių ar jų ypatybių vaizdas, kylantis atmintyje ar vaizduotėje ir yra ankstesnio suvokimo ar patirties atkūrimas (VLEe).

Kognityvinė definicija – tai eilinio, paprasto vartotojo požiūris, įsitvirtinęs kalboje (Judin 2010: 40). Tokio tipo definicija atskleidžia žmogaus „naivųjį“ supančio pasaulio suvokimą, kuris leidžia analizuoti pasaulio suvokimo būdus, atsispindinčius kalboje. Siekiant rekonstruoti kalbos pasaulio vaizdą ir jo branduolį (vertybes) tyrimų rezultatams eksplikuoti pasirenkama kognityvinė definicija, suvokiama kaip naratyvas apie pasaulį (Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 52).

Kognityvinė definicija labai svarbi šiuolaikinei kalbotyrai, nes pateikia objekto kalbinį ir kultūrinį vaizdą tokį, kokį jį mato kalbinės kultūros atstovas (Bartmiński 2004: 16–17), parodo, kokios objekto ypatybės yra užkoduotos kalboje, koku aspektu tos ypatybės siejasi ir kokiomis charakteristikomis yra grindžiamos, kokie subjektyvūs ir kultūriniai veiksniai lemia, kad atsirastų būtent tokia objekto vaizdo struktūra.

Kognityvinė definicija skiriasi nuo leksikografinės definicijos, nes „jos [kognityvinės definicijos] tikslas – aprašyti, kaip dalyką suvokia tam tikra kalba kalbantys žmonės, t. y. suvokti visuomenėje nusistovėjusias ir per kalbą ir jos vartojimą galimas pažinti žinias apie pasaulį, reiškinių kategorizavimą, jų charakteristiką ir vertybes“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 34; dar žr. Bartmiński 1988: 169–170). Plačiau apie kognityvinę definiciją žr. 16 p.

Leksikografinė definicija paprastai perteikia esminius žodžio požymius. Joje dažni ne tik aprašomojo, enciklopedinio pobūdžio paaiškinimai, bet ir hiperonimai, nurodantys rūšinius įvardijimus, priskiriančius tiriamąjį objektą prie kitų panašių tam tikros klasės objektų ir sudarančius atspirties tašką jiems apibūdinti (Rutkovska 2021: 186). Pasak J. Bartmińskio, prielaida, kad žodžio reikšmė sudaro uždara visumą, kurios dėmenis galima suskaičiuoti ir suinventorizuoti, buvo struktūrinės semantikos pamatas. Reikšmės ribotumą iki kategorizavimo bruožų aprašė M. Grochowski (Grochowski 1993). Daugelyje savo darbų reikšmės ribotumą mini Anna Wierzbicka. Tačiau ši lankstaus požiūrio į žodžio reikšmę autorė, iliustruodama pavyzdžiais, patvirtino teiginį apie definicijos atvirą pobūdį (Wierzbicka 2006). Panašiai kaip M. Grochowski, akcentuodama tvirtą principą, kad semantinis aprašas turi skirtis nuo enciklopedinio aprašo ir remtis apibrėžtu komplektu *primityvų*, t. y. elementarių semantinių vienetų, A. Wierzbicka (1985) atsižvelgia ir į tų vienetų išteklių definicijas, taip pat apžvelgia tų vienetų eksplikacijų modifikacijas (Bartmiński 2016a: 26).

Aspektas kognityvinėje etnolingvistikoje, pavyzdžiui, lenkų, suvokiamas kaip semantinė kategorija, skirta objektui aprašyti iš tam tikros perspektyvos. Plačiau apie semantines pokategorijas žr. 15 p.

Fasetai – tai specifiniai bruožai, įvardijami su kognityvistika susijusioje literatūroje (aspektai arba semantinės pokategorijos). Paprastai etnolingvistinėje literatūroje jie išskiriami laužtiniais skliaustais []. Tokio pateikimo laikomasi ir šiame darbe. Liublino etnolingvistinės mokyklos atstovai teigia, kad duomenys apie tam tikras sąvokas turi būti grupuojami į aspektus ir fasetus.

Profiliavimas – subjektyvi (konkreto subjekto atliekama) kalbinė-mentalinė veikla, kurios esmę sudaro objekto vaizdo formavimas, atsižvelgiant į tam tikrus objekto funkcionavimo aspektus (pokategorijas, fasetus): kilmę, išvaizdą, funkcijas, išgyvenimus ir kt., remiantis turimomis žiniomis ir atitinkant kalbinei-kultūrinei

bendruomenei būdingo (priimtino) žiūros taško reikalavimus (Bartmiński, Niebrzegowska 1998; Bartmiński 2020: 29).

Žiūros taškas – tai tam tikras subjekto ypatybių ir kultūros veiksnys, lemiantis kalbėjimo apie objektą būdą, jo kategorizaciją, pavadinimo onomasiologinio pagrindo pasirinkimą, reikšmėje įtvirtintų ir tekstiniuose fragmentuose išskylančių pagrindinių ypatybių pobūdį. Subjekto priimtas žiūros taškas funkcionuoja kaip tam tikras pavienių leksinių vienetų ir visų pasakymų turinį lemiančių direktyvų rinkinys, taip pat skirtingų kalbos rūšių ir stilių identifikacijos pagrindas. Perspektyva atitinkamai aiškinama kaip leksinių vienetų semantinės struktūros ypatybių visuma, atitinkanti žiūros tašką ir tam tikru laipsniu esanti jo rezultatu. Atpažinęs šias ypatybes, pasakymo adresatas atpažįsta priimtą žiūros tašką (Bartmiński 1990: 112; 2009: 78–79). Žiūros taškas diferencijuoja leksinio vieneto reikšmę, nes tiesiogiai lemia definicijos pagrindą, taip pat ir kategorijų bei jų semantinio turinio pasirinkimą. Nuo kategorijos pasirinkimo priklauso, kokios objekto ypatybės sudarys definicijos pagrindą ir kokią konceptualiąją kategoriją žymės. Tiek žiūros taškas, tiek perspektyva priklauso kalbos metalygmeniui, funkcionuoja aukštesniame nei gramatinė ar leksinė kalbos sistemos lygmenyje ir kartu su racionalumo tipu, pažiūromis, ontologinėmis prielaidomis ir aksiologine sistema priskiriami prie svarbiausių kalbos įvairovę lemiančių veiksnių (plg. Bartmiński 1980; cituota pagal Bogdzevič 2020: 52).

Vertybės – kiekvienos kultūros branduolys, nuo kalbos neatsiejamas pamatas (Bartmiński 2020: 29), tai idėjos, kurios konkrečiu pavidalu iškyla žmogaus sąmonėje kaip idealai; jas bendrąja prasme galima įvardyti kaip atitinkamų reiškinių, dalykų vizijas, užsibrėžtus siekius, kuriais žmogus vadovaujasi gyvendamas, dirbdamas, auklėdamas savo vaikus ir kurdamas ateitį (Rutkowska, Smetona, Smetonienė 2017: 7). Plačiau apie vertybes žr. 78 p.

2. ETNOLINGVISTINĖ INFORMACIJA APIE ŽMOGŲ LIETUVIŲ TARIŲ ŽODYNUOSE

Šiuo metu jau išleista daugiau kaip penkiolika įvairių regionų žodynų, kuriuos galima priskirti didžiausioms lietuvių tarmėms: žemaičių, rytų, vakarų ir pietų aukštaičių. Taip sugrupuoti žodynai¹⁵ leis labiau atskleisti atskirų etnografinių regionų žmogaus kalbinį pasaulėvaizdį. **Vakarų aukštaičių kauniškių** patarmės (šnektų), arba kitaip vadinamų suvalkiečių, duomenys rinkti iš „Zanavykų šnektos žodyno“ 1–3 tomų, „Kazlų Rūdos šnektos žodyno“ 1–2 tomų ir dar teberedaguojamą „Jurbarko šnektos žodyno“ rankraščio. Artimiausi vakarų aukštaičių kauniškių kaimynai – **pietų aukštaičiai**. Jų duomenys imti iš „Druskininkų tarmės žodyno“ ir „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyno“ 1–2 tomų, pietrytinio lietuvių pakraščio¹⁶ šnektos „Zietelos šnektos žodyno“. **Rytų aukštaičių** šnektų duomenys rinkti iš „Kupiškėnų žodyno“ 1–4 tomų, „Vidiškių šnektos žodyno“ 1–2 tomų, „Lazūnų tarmės žodyno“, „Dieveniškių šnektos žodyno“ 1–2 tomų ir „Kaltanėnų šnektos žodyno“. **Žemaičių tarmės** duomenys imti iš „Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyno“, „Kretingos tarmės žodyno“ ir „Šiaurės vakarų žemaičių žodyno“ 1–2 tomų.

Sisteminio tyrimo raktas yra „Lietuvių kalbos žodynas“, susiejantis duomenis į vieną visumą ir užpildantis trūkstamas tarminių žodynų duomenų grandis. Analizuojant lietuvių tarmių žodynų duomenis etnolingvistiniu aspektu, neapsiribojama vien leksemų definicijomis – atsižvelgiama į visus žodžio straipsnyje esančius duomenis: kolokacijas, citatas, iliustruojančias antraštinio žodžio aplinką, sinonimus, antonimus, derivatus, frazeologizmus, paremijas ir kt. J. Bartmińskio nuomone, tik išanalizavus žodynuose pateiktus duomenis, galima tolesnė koncepto analizė.

15 Atsižvelgiant į įvairaus tipo žodynus, jų teikiamą iš dalies subjektyvią informaciją galima apie tas pačias leksemas surinkti svarbių duomenų, ir jie bus tuo išsamesni, kuo žodynai bus metodologiškai skirtingesni ir įvairesni (Chleba 2010: 15; cituota iš Rutkovska 2021: 183).

16 Dėl Zietelos lietuvių kilmės yra pareikšta įvairių nuomonių ir spėlionių. Iki XX a. paskutinių dešimtmečių vyravo nuomonė, kad Zietelos lietuviai yra į šias apylinkes XIII a. atsikėlusią prūsų ar sūduvių (jotvingių) palikuonys. Tačiau niekas nebandė įrodyti, kaip į slavišką aplinką patekę atvykėliai vakariniai baltai galėjo sulietuvėti (Vidugiris 1998: 11).

2.1. Žmogus kaip antraštinis žodis leksikografiniuose straipsniuose

Antraštinis žodis tarmių žodynuose, kaip daugelio kalbų žodynuose, yra vienaskaitos, kartais daugiskaitos vardininkas¹⁷. Lietuvių kalboje vartojamos dvi gramatinės formos: *žmogus* (vns.) ir *žmonės* (dgs.). Paprastai šios formos pateikiamos kaip antraštiniai žodžiai ir lietuvių kalbos žodynuose (DŽe, LKŽe). Tačiau ne visuose lietuvių tarminiuose žodynuose antraštinis žodis turi vienodą formalią raišką. Dažniausiai tai *žmogùs*¹⁸ (ZanŽ III 764; KzRŽ II 547; DrskŽ 482; PPAŽ II 820; KpŽ IV 1028; VdškŽ 922; KrtnŽ 503; DūnŽ 460; ŠvakžŽ II 495; KltŽ 431; ZtŽ 812; LzŽ 297), bet yra šnektų, kuriose vartojamos ir tų šnektų žodynuose kaip antraštinės iškėltos žodžio *žmogus* vardininko formos: *žmogÿs*, *žmuõ*, *žmuõj*, *žmõgas*. Ypač neįprasta raiška pasižymi „Dieveniškųjų šnektos žodyne“ ir „Lazūnų tarmės žodyne“ pateikiami antraštiniai žodžiai, t. y. jau minėti *žmuõj* (DvŽ II 586; LzŽ 297) ir *žmogÿs* (LzŽ 297).

Kai kuriose tarmėse daugiskaitos formos turi papildomų leksinių reikšmių, todėl yra pateikiamos atskirais straipsniais. Pati tokių formų raiška taip pat skirtinga. Pavyzdžiui, pati įprasčiausia daugeliui šnektų yra *žmónės* (PPAŽ II 820; KpŽ IV 1028; VdškŽ 922; KltŽ 431; ZtŽ 812), tačiau kai kurių šnektų žodynuose rasime daugiskaitos vardininką *žmónes* (DrskŽ 482; PPAŽ II 820; KpŽ IV 1028; ZtŽ 812), *žmónai* (KpŽ IV 1028), *žmoniaĩ* (ZtŽ 812), *žmónies* (LKŽe, Zt), *žmónys* (ZanŽ III 766; PPAŽ II 820; KpŽ IV 1028; KrtnŽ 504; ZtŽ 812), *žmogaĩ* (LzŽ 297) (žr. 1 lentelę). Pasak Algirdo Sabaliausko, „ne *žmónės* įsibrovė į *žmogaũs* valdas, o priešingai *žmogùs* išstūmė anksčiau vartotą formą, kuri gražiai derinosi su daugiskaitos formomis“ (Sabaliauskas 2020: 441)¹⁹.

Vakarų aukštaičių kauniškių šnektų žodynuose *žmogus* ir *žmonės* pateikiami skirtingai: „Zanavykų šnektos žodyne“ – atskiruose žodyniniuose straipsniuose, „Kazlų Rūdos šnektos žodyne“ – ir vienaskaitos, ir daugiskaitos formos – viename straipsnyje. Daugiskaita *žmonys* atskirai pateikiama „Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyne“:

¹⁷ Antraštiniu žodžiu laikoma viena aiškinamojo žodžio formų, mažiausiai priklausanti nuo konteksto, vartojama ir suprantama be sakinio.

¹⁸ Mažojoje Lietuvoje vartotas *žmogùs* bendrinėje kalboje pakeitė vakarų aukštaičių vartotą *žmõgus* (Zinkevičius 1994: 147).

¹⁹ Wojciechas Smoczyński teigia, kad lietuvių kalboje nėra daugiau žodžių su priesaga *-gus* (Smoczyński 2016: 1677). Šią nuomonę paneigia keletas būdvardžių, turinčių minėtą priesagą, pvz.: *saugus*, *brangus*, daiktavardis *dangus* ir pan. (Būga 1958: 295; Ambrazas 1993: 85).

1 lentelė. *Žmogaus* gramatinės formos tarminiuose žodynuose

Žodynai	Vienaskaita	Daugiskaita
ZanŽ III 766	žmōgus	žmónys, žmónes, žmónės
KzRŽ II 547	žmogùs	žmónys, žmónys žmónės
JrbŽ	žmōgus	žmónys, žmónės
DrskŽ 482	žmogùs	žmónes
PPAŽ II 820	žmogùs	žmónės, žmónes, žmónys
ZtŽ 812	žmogùs, žmuō	žmónės, žmónes, žmóniai, žmónies, žmónys
KpŽ IV 1028	žmogùs	žmónės, žmónes, žmónai, žmónys
VdškŽ 922	žmogùs	žmónės
LzŽ 297	žmogỹs, žmuōj, žmogùs	žmogaĩ
DvŽ II 583	žmōgas, žmogùs, žmōgus, žmuōj	žmónės, žmónes, žmónys
KltŽ 431	žmogùs	žmónės
DūnŽ 460	žmogùs	žmónys
KrtnŽ 503	žmogùs	žmónys
ŠvakžŽ II 495	žmogùs	žmónys

2.2. Etimologiniai duomenys apie *žmogų*

Tarmės atskleidžia ne tik sinchroninį, bet iš dalies ir diachroninį vaizdą. Todėl tarmiųjų žodynų duomenys papildo sinchroninį ir diachroninį *žmogaus* vaizdinio tyrimą, o sisteminius duomenis tikslingai papildo etimologiniai. Etimologiniai žodynai parodo pirminę semantinę žodžio motyvaciją, kuri sudaro pagrindą kitoms reikšmėms kurtis, o istoriniai žodynai atskleidžia to kūrimosi procesą (Smetonienė, Smetonienė 2018: 11).

Daiktavardis *žmogus* priklauso indoeuropietiškam leksikos sluoksniui²⁰. Etimologai sutaria, jog pirmoji žodžio *žmogùs* dalis yra sietina su žodžiais *žėmas*, *žėmė*. Pasak A. Sabaliausko, pirminė žodžio *žmogùs* reikšmė buvusi ‘žemiškas, žeme vaikščiojantis’ (Sabaliauskas 2020: 442). Taigi, žmogus daugelyje kalbų vadinamas *žemišku*, *žemiečiu* kaip priešybė dievams, kurie pagal savo buveinę danguje vadinami dangiškais: liet. *žmuō*, *žmogùs*, lot. *homo*, s. vok. a. *gomo*, got. *guma* (plg. vok. *Bräutigam*) (ide. **ǵhm-on-* – iš ide. **ǵhem-* ‘žemė’). Tokį pat motyvą galima išvelgti ir gr. *βροτός* [ánthrōpos], reiškiantį ‘apačioj esantis (ant žemės)’. Kai kurios kalbos įvardydamos žmogų pabrėžia

20 Žr. „Lietuvių kalbos etimologinio žodyno“ duomenų bazę (prieiga internete: <http://etimologija.baltnexus.lt/?w=žmogus>, žiūrėta 2020-06-14–2021-05-25).

jo mirtingumą (tai jau kitoks santykis su dievais): s. air. *doini* pl. ‘mirtingieji’ (iš ide. **dhey-* ‘mirti’), arm. *mard* ‘mirtingasis’ (iš ide. **mer-* ‘mirti’). Kitos kalbos iškelia žmogaus gebėjimą mąstyti – kaip priešybę gyvūnams: vok. *Mann* ‘žmogus (seniau), vyras’, angl. *man* ‘žmogus, vyras’, s. i. *manu-* ‘žmogus’ (iš ide. **men-* ‘mąstyti’). Žmogus kartais vadinamas ir apskritai gyvuoju – kaip priešybė negyviems daiktams: vak. toch. *śaumo* ‘žmogus’ (anksčiau veikiausiai reiškė ‘*būtybė’) (ide. **g^wiō_u-m^o* – iš ide. **g^wiēh₃-* (> **g^wiō-*), **g^wiĥ₃-* ‘gyventi’). Vyras indoeuropiečių kalbose dažnai vadinamas taip pat kaip ir žmogus, t. y. žodis, reiškęs ‘žmogus’, įgijo reikšmę ‘vyras’: vok. *Mann*, angl. *man*, pranc. *homme*. Kai kurios kalbos vyrą įvardija kaip stiprųjį, turintį jėgos: liet. *vóyras*, s. i. *vīrá-*, lot. *vir*, got. *waír*, s. air. *fer* (iš ide. **uĥ-* ‘būti stipriam’); gr. *ἀνῆρ*, *ἀν(δ)ρῶς* (iš ide. **h₂ner-* ‘būti stipriam’) (dar žr. Kabašinskaitė 2013: 7–8).

Analogiškai tris *žmogaus* sąvokos konceptualizacijos sluoksnius indoeuropiečių kalbose išskiria Aleksandra Niewiara, aiškindamasi šios sąvokos konceptualizaciją senovės slavų kalbose. *Žmogus* – tai: 1) ‘mirtinga būtybė’; 2) ‘žemiška būtybė’ ir 3) ‘mąstanti, protaujanti būtybė’ (Niewiara 2015: 22).

Lietuvių kalbos *žmogus* išstūmė senesnę formą *žmuō*. Senieji raštai dar rodo išlaikytą žodžio *žmogus* vienaskaitos vardininko formą *žmuō* (DP 459; C I 1051; Q 294; Lex 53²¹), plg.: pr. *smoy*²² (E 187), got. *guma*, s. lot. *hemōn*, osk.-umbr. *homōn* ‘žmogus, vyras’, kurio pirminė reikšmė veikiausiai buvo ‘žemiškas’. Jis pasidarytas iš indoeuropietiško daiktavardžio **gh'em-*, kurio atitikmuo lietuvių kalboje yra *žemė* (LEW II 1299, 1320; Ambrazas 1993: 152). Tačiau atkreiptinas dėmesys, kad ir senųjų raštų autoriai greta *žmuo* vartojo *žmogus*. Konstantino Sirvydo „Punktuose sakymų“ dar rasime *žmuo*: *Geriaus būty buvę tieg, kad būty negimęs tas žmuo* (SP II 167). Pavyzdžiui, Mikalojus Daukša savo raštuose yra vartojęs ir vienaskaitos galininko formą *žmunį* (Sabaliauskas 2020: 441): *Ko jiemus padesti bedievės tiesos, kurias įstatinėja: už žmunį dešimtį grivnų, o už šunį dvidešimt arba daugesn* (DP 339).

Julijus Pokorny’is teigia, kad liet. *žmuō* (Daukšos m. acc. *žmūnį*) ‘žmogus’, dabar *žmogùs*, *žmōgus* (*g-* formantas kaip ir sen. slavų *mъ-žb*) ‘Mensch’, sen. pr. *smoy*, *smunents* m. ‘žmogus’, *smonenawins* ir *smūni* f. ‘asmuo / Person’, lietuvių kalbos *žmonà* ‘Frau’. Forma *žmónės* pl. m. ‘Menschen’ (acc. pl. *žmónis* dial. iš idg. *ghmōnens*) (Pokorny 1959: 415).

21 Remiamasi LKŽe duomenimis.

22 Taip pat kilęs iš indoeuropietiškos šaknies, reiškusios žemę (Sabaliauskas 2020: 442).

Iš indoeuropietiškos šaknies, reiškios žemę, kilo ir pr. *smoy* ‘žmogus, vyras’, lot. *homo* ‘žmogus’, got. *guma* ‘žmogus, vyras’. Ir semantiniu, ir darybos požiūriais baltų kalbų žodžiams artimą analogiją su s. air. *duine* ‘žmogus’ (plg. *dú*, gen.–acc. *don* ‘žemė’) pateikia Viačeslavas Ivanovas ir Vladimiras Toporovas (Иванов, Топоров 1974: 200).

Pasak Alfredo Bammesbergerio, dabartinis liet. *u* kamieno *žmogùs* yra inovacija. Senojo daiktavardžio *žmuo* (< bl. **žmō(n)* < ide. *(*d^h*)*ǵ^hm-ōn*) paradigmoje daugiskaitos forma galėjo būti **žmunes* (plg. dvs. *žmune*), dar anksčiau – **žmanes*. *Žmo-gu-* ir dgs. *žmónės* atspindi bl. *žmā-* ir gali būti analizuojamos kaip **žm-ā-*. Visiškai įmanoma, kad šalia būdvardžio (*nuo*)*žmu-u-* (su nuliniu laipsniu *(*d^h*)*ǵ^hm-* greta naujos antrinės šaknies *(*d^h*)*ǵ^hem-*) egzistavo tematinis kamienas **žm-a-* (ide. *(*d^h*)*ǵ^hm-o-*), kurio moteriškosios lyties atitikmuo buvo bl. **žm-ā-* (< ide. *(*d^h*)*ǵ^hm-ā-*). Ir *žmo-g-ùs*, ir *žmó-n-és* yra padaryti šios lyties pagrindu, *žm-o-* (bl. **žm-ā-*) tapo pirma dūrinio daikto, o *-g(-u)-* yra analizuotinas kaip atskira leksema (ide. **g^wā-* ‘eiti’, greta **g^weh₂-*) – plačiai žinoma ide. šaknis: lat. pret. *gāju* ‘ėjau’ [ir kt.]; nulinis laipsnis buvo **g^wə-*, kuri laikui bėgant ėmė funkcionuoti kaip sufiksas, plg. *eigà* (< **ey-gwə-ā-*), galbūt *lýgus*, *próga*, *pragà* ‘spraga’; *žmogùs* reprezentuoja sudurtinį kamieną bl. **žmā-g-* (< ide. *(*d^h*)*ǵ^hm-ā-* + **g^wə*), kurio reikšmė galėjo būti ‘turįs žmogaus eiseną’ ir iš kurio buvo išsivestas *u* kamienas **žmā-g-u-* > liet. *žmogùs* (Bammesberger 1999: 90–91).

A. Sabaliausko žodžiais tariant, daugeliui tautų žmogus atrodeš labai žemiškas padaras (Sabaliauskas 2020: 442), nes indoeuropiečių prokalbėje leksemos, reiškiančios žemę ir žmogų, kildinamos iš vienos šaknies.

„Lietuvių kalbos etimologinio žodyno“ duomenų bazėje pateikiamos kelių mokslininkų nuomonės dėl žodžio *žmogus* kilmės. Carlos Darlingas Buckas²³ taip pat pabrėžia ryšį su žeme žodžiuose, žyminčiuose sąvoką *žmogus*, suprantamą kaip žemiškasis, taip atskiriant žmogų nuo dievų (Buck 1949: 80). Taigi, minėtose etimologijose nuolat akcentuojamas žmogaus ryšys su žeme.

Reginos Rinkauskienės nuomone, „šis daiktavardis yra buvęs priebalsinio linksniavimo, apibendrinęs nykstantąjį priesagos laipsnį. Senoji priebalsinė forma **žmuo* plačiai vartojama senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose: Mikalojaus Daukšos „Postilėje“, Martyno Mažvydo raštuose, Jono Bretkūno „Postilėje“. Dabar panaši forma

23 Lie. *žmogus*, pl. *żmonės*, s. lie. *žmuo*, pr. *smoy*, lo. *homō*, s. lo. *hemo*, go. *guma*, Toch. B. *śaumo*, pl. *śāma* giminiški lie. *žemė*, lo. *humus*, gr. *χθών* žemė (Buck 1949: 80).

žmuōj pažįstama Lazūnų apylinkėse“ (Rinkauskienė 1998: 192). Apie žmogaus senųjų formų vartoseną žodynuose jau buvo kalbėta ankstesniame darbo skyriuje.

Dažnai gerai dokumentuotose ide. etimologijose būna praleidžiami slavų kalbų pavyzdžiai. Tačiau svarbūs yra ir kaimyninių šalių – latvių ir artimiausių slavų (lenkų ir rusų) – duomenys, susiję su žmogaus kilme ir definicijomis. Latvių *cilvēks* yra skolinys iš slavų kalbų, plg. **člověkb* (Smoczyński 1982: 221). „Latvių kalbos žodyne“ (LVV 156) randame gerokai platesnę pagrindinę žmogaus definiciją, tai ‘labiausiai išsivysčiusi gyva būtybė, kuri gali mąstyti, kalbėti, gaminti darbo įrankius ir juos naudoti bedruomeninio darbo procese’. Lietuvių kalbos žodynuose nėra akcentuojama, kad ši būtybė gali gaminti darbo įrankius ir juos naudoti kolektyviniame darbe.

„Etimologiniame lenkų kalbos žodyne“ (SEJPB) lenkų *człowiek* ‘žmogus’ nuo XIV a. ‘žmogiška būtybė, Homo sapiens’, taip pat nuo XIV a. ‘pavaldinys, bernas, tarnas, vergas’ (‘poddany, chłop, sługa, niewolnik’), tarmėse ‘vyriškis, vyras, samdomas darbininkas, tarnas’ (‘mężczyzna’, ‘mąż’, ‘pracownik najemny, służący’), ‘vaiduoklis, šmėkla’, (‘zjawa, upiór’). Slavų *человек* ‘žmogiška būtybė, žmogus’ – archajinė žodžio daryba su neaiškia abiejų dėmenų geneze. Labiausiai tikėtina etimologinė versija, kad pirmas dėmuo **čelo-* susijęs su senovės slavų **čel’adv*, kuris reiškia ‘šeima, giminė, giminiška bendruomenė, visi namiškiai; pavaldiniai, tarnai’, plg. liet. *kelys*²⁴ ‘giminė, karta’, kitas dėmuo **-věkb* identifikuojamas pagal lietuvių *vaikas* ‘dziecko; syn, chłopiec’, tačiau LKŽe yra užfiksuota reikšmė ‘nesuaugęs tarnas, pusbernis’ (LKŽe, Vlšk; SD¹ 238; R 217; MŽ), prūsų *waiχ* ‘lažininkas, samdinys’ (plg. *waiχ* ‘Knecht – tarnas (bernas)’); pirminė reikšmė veikiausiai buvo ‘tas, kas priklauso giminei’. Slavų kalbose vartotas neapibrėžiamojo įvardžio *ktos* ‘kažkas’ funkciją atliekantis žodis sutrumpėjo praslavų epochoje skirtingose slavų kalbose. Ankstyvasis pokytis, pasak Wiesławo Boryšio, pirmojo skiemens balsio redukcija: **čelověkb* > **člověkb* (plg. lat. *cilvēks*, skolinys iš s. rus.) tapo lenkų *człówek*, iš kurio radosi *człowieczy, człowieczeństwo* (SEJPB 99).

Panašiai šio žodžio etimologija aiškinama Franciszeko Sławskio „Etimologiniame lenkų kalbos žodyne“ (SEJP 123), kuriame trumpinys *człek* ‘žmogus’ XIV a. senovės lenkų kalboje reiškė ‘vergas’ (‘niewolnik’), *człowiek* ‘žmogiška būtybė’ – tarną, vergą (‘sługa, niewolnik’), tačiau akcentuojama, kad šio žodžio etimologija nėra aiški, žodis mįslingas.

24 LKŽe duomenimis, užfiksuotas SP 15 ir A. Juškos žodyne.

Galimos sąsajos tarp žodžio *žmonės* daugiskaitos 2 reikšmės atspalvio ‘tauta, gentis’ ir *tautos*, analizuojamų monografijoje „Kalba. Tauta. Valstybė“ (Smetonienė, Smetona, Rutkovska 2019: 66) pagal LKŽe užfiksuotus senųjų raštų duomenis. Tačiau tarminių žodynų duomenys minėtų sąsajų nerodo.

2.3. Žmogaus definicijos lietuvių tarminiuose žodynuose

Aprašant vaizdinio specifiką, nemažą informacijos dalį suteikia žodynų definicijos²⁵. Definicijų analizė leidžia atkurti bazinę sąvoką ir bazinių bruožų rinkinį, sisteminiai duomenys (etimologija, vediniai, sinonimai, antonimai, frazeologija) – atskleisti papildomus, žodžio konotacijoje slypinčius reikšmės profilius.

Pasak Valentinios Maslovos, žodyno definicija sudaro koncepto branduolį (Маслова 2006: 58). Definicijose išryškunami trys pagrindiniai žmogaus aspektai: fizinis – suaugęs, be lyties skirtumo; psichinis – protingas, malonus, geras, doras, rimtas; socialinis – kasdienis žmogaus gyvenimas, susijęs su darbu, santykiais su kitais žmonėmis, įvairiomis bendruomenėmis.

Šiame studijos skyriuje gretinamos ir analizuojamos žodynų definicijos pasitelkiant įvairių lietuvių tarmių (šnektų), skirtingos apimties, skirtingų tipų ir pagal skirtingus principus sudarytų žodynų definicijas ir jas iliustruojančius pavyzdžius.

Semantinių tyrinėjimų išvados remiasi detaliai ar ne taip detaliai suformuluotomis reikšmių definicijomis. Definicija yra abstrahuotos reikšmės aprašymo būdas. Žodynuose paprastai aprašomi tekstų, kuriais rėmėsi leksikografas, elementai ir atitinkamų kontekstų, kuriuose jie pavartoti, reikšmės (Piotrowski 2010: 53). J. Bartmiński ir V. Chlebda pabrėžė, kad žodynų duomenų analizė leidžia kalbėti tik apie ypatingą „leksikografinį pasaulio vaizdą“, kuris turi būti lyginamas su vaizdu, atkurtu remiantis kitais šaltiniais (Bartmiński, Chlebda 2008: 22). Naujaisiuose tyrimuose ypač akcentuojamas reikšmės sertifikavimas, t. y. patikrinimas. J. Bartmiński pataria naudotis keliais žodynais, iš jų atsirinkti vertingiausius ir skirtingą informaciją teikiančius žodynus, o atrinktuose ne tik atsižvelgti į pateikiamas definicijas, bet ir jas patikrinti analizuojant sąvoką neatsiejamai nuo leksinių semantinių ryšių tinklo (Bartmiński

25 Definicija, arba apibrėžimas, yra konkreti žodžio reikšmės sampratos išraiška.

2015: 21; Rutkowska 2021: 184). Nepaprastai svarbi praktinė definicijų reikšmė, nes jos sudaro visų aiškinamųjų žodynų pagrindą.

Praėjusio amžiaus viduryje tikslų, metodų ir objektų apibrėžtys tapo pagrindine kalbinės refleksijos (mąstymo) tema, ypač laužant tradicines struktūralistų paradigmas bei atsirandant naujoms kognityvinio požiūrio ir antropologinėms kultūrinėms srovėms. Tuo metu akivaizdžiai matyti perėjimas nuo struktūralistinės (objektyvios) prie kognityvinės (subjektyvios) lingvistikos. Klasikinei definicijai priešpriešinama vadinamoji kognityvinė. Pasak Aloyzo Gudavičiaus, J. Bartmińskis (1986: 21) sąmojingai yra pažymėjęs, jog kalbininkai kaip ugnies bijojo peržengti tą ribą, nors ta baimė keistai siejosi su visišku nežinojimu, kur ta riba turi eiti (Gudavičius 2000: 65). Šiandien jau galima teigti, kad ta riba peržengta.

Žodžiai tarsi kristalai atspindi pasaulio vaizdą ir sujungia pasirinktus aspektus. Žodžiai susiję santykių saitais su kitais žodžiais, su daiktais, su žmogumi, su savos istorijos ir bendros kalbinės istorijos faktais. Leksikos išteklių ir žodžių reikšmių analizė atveria perspektyvas į visą kultūrą (Bartmiński 1986: 18). Jurijus Apresjanas straipsnyje „Teorinė kalbotyra, formalūs kalbos modeliai ir sisteminė leksikografija“ (Językoznawstwo teoretyczne, modele formalne języka i leksikografia systemowa) (1993), aptardamas paskutinių dešimtmečių šiuolaikinės kalbotyros pokyčius, nurodė tris svarbias sistemei leksikografijai kryptis: 1) „naiviojo“ pasaulio vaizdo ir konceptualizavimo schemų (būdų) kalbos leksinėse ir gramatinėse reikšmėse tyrimą; 2) „kalbinio makrokosmoso“, apimančio leksikografinius tipus ir daugumą kalbos bei teksto organizavimo vienetų, analizę; 3) „kalbinio mikrokosmoso“ ir taip vadinamųjų leksikografinių portretų tyrimą, t. y. tam tikro posakio atskirų reikšmių įvairiais esminiais lingvistiniais aspektais tyrimą (Apresjan 1993: 10; cituota iš Niebrzegowska–Bartmińska 2018: 260).

Sisteminių duomenų (įvairių leksikografinių šaltinių) aptarimas – tai esminė analizės dalis. Analizuojant lietuvių tarmių leksikografinę medžiagą pats svarbiausias ir didžiausias duomenų šaltinis ir raktas į kitus šaltinius yra „Lietuvių kalbos žodynas“ (LKŽe)²⁶. Lietuvių tarminiuose žodynuose ir LKŽe *žmogaus* reikšmių pateikiama labai nevienodai (žr. 2 lentelę). LKŽe užfiksuotos 9 *žmogaus* reikšmės:

26 Išėjus paskutiniam dvidešimtajam „Lietuvių kalbos žodyno“ tomui, susidarė palankios sąlygos pradėti leisti tarminius žodynus. Aprašant reikšmes tarminiuose žodynuose dažniausiai buvo remiamasi didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ reikšmių pateikimu ir apibrėžimais, nes daugelį tarmių (šnektų) žodynų rengė ir / ar redagavo tie patys leksikografai, dirbę prie minėto žodyno.

- ‘mąstanti ir kalbanti būtybė’;
- ‘asmuo kaip visuomenės, socialinės ir pan. grupės narys; šalies, miesto, kaimo ir pan. gyventojas’;
- ‘vyriškosios lyties būtybė, asmuo, vyras’;
- ‘kitas, svetimas, pašalinis asmuo’;
- ‘doras, rimtas, gerbtinas asmuo’;
- ‘prastas, eilinis asmuo’;
- ‘savos tautos ar tikybos asmuo, vietos gyventojas, lietuvis’²⁷;
- ‘vedęs vyras’;
- ‘vartojamas įvardiškai kaip pabrėžiamasis žodis apibendrinamuosiuose sakiniuose’.

Kaip matyti, pirmoji LKŽe reikšmė yra **mąstanti ir kalbanti būtybė**²⁸, nes įprasta, kad kalba žmogų skiria nuo kitų gyvų būtybių, t. y. „kalbos dovana žmogui yra prigimta“ (GK 1938: 8). Tarmių žodynuose ši reikšmė atspindima labai skirtingai. Vakarų aukštaičių kauniškių šnektų žodyne, t. y. „Zanavykų šnektos žodyne“, *žmogus* yra ‘gyva, mąstanti ir kalbanti visuomeninė būtybė (ppr. suaugusi, be lyties skirtumo); bet kuris asmuo’ (ZanŽ III 763). „Kazlų Rūdos šnektos žodyne“ ši reikšmė visai neatskiriama.

Aukštaičių šnektų žodynuose *žmogaus* definicija ‘mąstanti ir kalbanti būtybė (skiriant nuo kitų būtybių, ppr. apie suaugusią, be lyties skirtumo)’ dar praplečiama reikšmės atspalviais ‘fiziškai pajėgi, sveika ar būdingų požymių turinti būtybė’ ir ‘būtybė su tam tikromis fizinėmis ar dvasinėmis savybėmis’ (KpŽ IV 1028–1029), kur akcentuojamas fizinis pajėgumas, sveikumas ar savybės, būdingos sveikam žmogui. Tačiau iliustraciniai sakiniai rodo priešingus žmogaus sveikatai bruožus (1), dažnai nusakomus frazėmis: *nebēr (nēr) žmogaus*, *nelabai koks žmogus* (2, 3) ir konkrečiais žodžiais: *nesveikas* (4), *pasenęs*, *senas* (5), *supuvęs*, *čiuplas*²⁹, *kavaitas*³⁰. Kitose iliustracijose pabrėžiamas sveikas protas, derantis su teigiamomis savybėmis, apibūdinamomis žodžiais: *auksinis*, *viso proto* (6, 7):

27 Ši reikšmė užfiksuota lietuvių kalbos žodynuose, tačiau jos nėra lenkų kalbos žodynuose.

28 Analizuojant tarmių (šnektų) žodynų reikšmių definicijas, laikomasi LKŽe *žmogaus* reikšmių išdėstymo eiliškumo.

29 Laibas, lietas.

30 Vėpla, išsižiojėlis.

(1) *Buvau kadu žmōgus, o dabar palikau pūzdras*³¹ (sukriošėlis, nusilpęs – aut. past.) (KpŽ IV 1029).

(2) *Laibutytė, laibutytė – nieko nēr žmogaūs* (KpŽ IV 1029).

(3) *Ir nēr žmogaūs: toks va kaip aš, kaip šakalys, menkutė* (KpŽ IV 1029).

(4) *Sąnariai mano nesveiki – aš nesveikas žmōgus* (KpŽ IV 1029).

(5) *<...> senas žmōgus kaip kliuvinys* (KpŽ IV 1029).

(6) *Jei viso proto žmōgus, tai neįsimerkęs durnystėn* (KpŽ IV 1029).

(7) *Nei gėrė, nei vogė – žmōgus auksinis buvo* (KpŽ IV 1030).

„Vidiškių šnektos žodyne“ *žmogaus* definicijoje ‘maštanti ir kalbanti, visuomeninė būtybė’ pabrėžiami trys pagrindiniai *žmogaus* kaip ypatingos būtybės bruožai: *maštanti, kalbanti, visuomeninė*. Tačiau iliustracinių sakinių, rodančių šiuos požymius, pateikta vos vienas kitas. Dažniausiai, kaip ir kitų tarmių žodynuose, žmogui priešpriešinami gyvuliai ir gyvūnai (8), žmogus lyginamas su jais.

(8) *Neraudok tos [kritusios] karvės, ne žmōgus, nuspirksi kitą* (VdškŽ 922).

„Dieveniškių šnektos žodyne“ reikšmės definicija ‘maštanti ir kalbanti, visuomeninė būtybė (skiriant nuo kitų būtybių)’ (DvŽ II 583) tokia pati, kaip ir jau minėtuose žodynuose, tik šiek tiek patikslinta – žmogus atskiriamas nuo kitų būtybių. Iliustraciniuose sakiniuose atspindimi pagrindiniai požymiai, skiriantys žmogų nuo kitų gyvų būtybių, t. y. tikėjimas (9), darbas (10), tik žmogui būdingos savybės, bet neįvardijant jų (11, 12), ypač vertinamas protas (13, 14, 15).

(9) *Žmonėmu patrabna*³² *tikėjimas* (DvŽ II 584).

(10) *Per sa[vo] darbą stojaus žmōgum, išėjau in žmōgus* (DvŽ II 584).

(11) *Žmogūs turi būt žmogus kiekvienas* (DvŽ II 584).

(12) *Žmonių daug yr, al' žmogaūs nēr* (DvŽ II 584).

(13) *Nevienokta žmonių galva* (DvŽ II 584).

(14) *Protas žmogaūs kijas ir rankas valdo* (LKŽe, Lp).

(15) *Tankiai žmoniims prots susisuka* (DūnŽ 460).

³¹ Iliustraciniai tarmių žodynų sakiniai pateikiami transponuoti bendrinės kalbos rašmenimis.

³² Reikalinga.

„Kaltanėnų šnektos žodyne“, kaip ir jau minėtuose rytų aukštaičių žodynuose, *žmogaus* definicijoje ‘maštanti ir kalbanti būtybė’ akcentuojami du pagrindiniai bruožai, skiriantys žmogų nuo kitų gyvų būtybių. Reikšmę iliustruojantys sakiniai rodo žmogaus ir kitų gyvų būtybių sugretinimą (16, 17), žmogaus fizinį pajėgumą (18–20).

- (16) *Kadai nebijojom nei **žmōgaus**, nei žvėries* (KltŽ 431).
 (17) *Gyvolį reikia mylēt kai **žmōgų**, tai i anas bus tau geras* (KltŽ 431).
 (18) *Tu gi jau in **žmōgų** nepadabna, kūdžiausia* (KltŽ 431).
 (19) *Nēr iš jo jau **žmōgaus**, sudžiūvęs visas, nedirbs jau anas* (KltŽ 431).
 (20) *Kaip obuolys prispėja (prinoksta) ir lekia žemēn, teip ir **žmōnēs** miršta* (LKŽe, Klt).

Žemaičių šnektų žodynuose teikiamose *žmogaus* definicijose akcentuojami pagrindiniai požymiai – maštanti, kalbanti būtybė, asmuo. „Šiaurės vakarų žemaičių šnektos žodyne“ reikšmę ‘maštanti būtybė, asmuo’ iliustruojantys sakiniai rodo žmonių tarpusavio santykius (21–23), žmogaus ir augalų ryšį (24):

- (21) *Mes dabar turim **žmōgus žmōgaus** bijot* (ŠvakžŽ II 495).
 (22) *O pirma **žmōgaus** nereikėjo bijot, galėjai eit dieną naktį* (ŠvakžŽ II 495).
 (23) *Žmogūs žmogaūs neatjaučia* (ŠvakžŽ II 495).
 (24) *Gėlėms reik asablyvo³³ **žmōgaus*** (ŠvakžŽ II 495).

„Kretingos tarmės žodyno“ *žmogaus* definicijoje taip pat pabrėžiami du pagrindiniai požymiai: maštanti ir kalbanti būtybė (KrtņŽ 503). Pateikta iliustracija rodo žmonių įvairumą, skirtingumą (25), tačiau netinka reikšmei iliustruoti.

- (25) *Kožnas **žmōgus** vis kitoks* (KrtņŽ 503).

„Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyne“ *žmogaus* reikšmė apibrėžiama vienu požymiu – asmuo. Reikšmės iliustraciniai sakiniai rodo žmogaus fizinę jėgą (26), žmogaus ir darbo ryšį (27), išsilavinusio žmogaus vertinimą (28), santykius tarp žmonių (29), socialinius skirtumus (30).

- (26) *A jaunas galvoja, ka toks [sukriošęs] **žmōgus** gali palikti* (DūnŽ 460).
 (27) *A valios ansai **žmōgus**, a darbo* (DūnŽ 460).
 (28) *Su aukšto mokslo **žmōgumi** šnekėjau* (DūnŽ 460).

33 Ypatingo, nepaprasto.

(29) *Yr žmoniūn, nēr žmōgaus* (DūnŽ 460).

(30) *Ka nebūtų juodo žmōgaus i mokytuo* (mokytam) *blogai [būtų]* (DūnŽ 460).

Didžiausiam „Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodyne“ tokia reikšmė neužfiksuota. Kituose šios tarmės žodynuose (DrskŽ 482; ZtŽ 811; LzŽ 297) vietoj definicijos rašoma *kaip bk*. Taigi, remiantis „Dabartinės lietuvių kalbos žodynu“, ši reikšmė galėtų būti ‘gyva, mąstanti, visuomeninė būtybė’. Tačiau iliustraciniai sakiniai dažniausiai rodo lyties priešpriešą – boba, moteris ir žmogus, vyras (31–32), socialinę padėtį (33), fizines savybes (34, 35).

(31) *Ka boba bus žmogūs, tadul kalbėsies i gers su vyrais* (DrskŽ 482).

(32) *Boba ne žmōgus* (ZtŽ 812).

(33) *Klausia, ar nėra kur dvaro žmogaūs* (ZtŽ 811).

(34) *Nato³⁴ chudus³⁵ žmogūs* (ZtŽ 811).

(35) *Aima senas žmōgus, senickas, senickas žmuōj* (LzŽ 297).

Tarmių žodynų *žmogaus* definicijose įvardijamos pagrindinės savybės, leidžiančios tiriamąjį objektą vadinti žmogumi. Dažnai šios savybės priešinamos arba gretinamos su kitų – nemąstančių, nekalbančių – būtybių savybėmis, dažniausiai gyvulių³⁶ (36–43), paukščių (44), žuvų (45), vabzdžių (46) ir pan.

(36) *No gyvulio gali užtvirt, no žmōgaus ką tu užtversi: lips, sudraskys i pabaigta* (JrbŽ).

(37) *Tik arklį sustabdai, o žmōgų negali sustabdyt* (JrbŽ).

(38) *Arklis dabokis iš užpakalio, karvės – iš pryšakio, o žmōgaus – iš visų pusių* (ZanŽ II 477).

(39) *Žmōgus kai šuo prė visko pripranta: pirmiau cypia, o paskui tyli* (JrbŽ).

(40) *Šuo, kad i gyvuolis numano, katras žmōgus netinkams, katras vagis, o katras i nieko žmōgus* (JrbŽ).

(41) *Šuva, sako, priėdęs piktas, o žmōgus alkanas* (DvŽ II 584).

(42) *Jam žmōgus ar gyvuly* (ZanŽ III 764).

³⁴ Labai.

³⁵ Liesas.

³⁶ Gyvūnai, gyvenantys kartu su žmogumi, atliko ypatingą vaidmenį žmogaus gyvenime. Jie tarsi šeimos nariai turėdavo atskirus būstus.

- (43) *Ar žmogùs kartais būna kokis beprotis ar gyvulys* (PPAŽ II 821).
 (44) *Žmōgus kai paukštis, kol jaunas skraidai* (ZanŽ III 764).
 (45) *Žmōgus aina kur geriau, žuvis plaukia kur giliau* (DvŽ II 584).
 (46) *Tas žmōgus kai musė – čia yr, čia nēr* (LKŽe, Plv).

Viena reikšmingiausių vertybių kaimo žmogaus gyvenime yra darbas. Leksikografiniai tarmių duomenys atskleidžia žmogaus požiūrį į darbą (47, 48, 58), santykį su darbu (49–54), darbo atlikimo būdus (55–57).

- (47) *Žmōnės darbinę dieną miestelyje nepasirodydavo* (ZanŽ I 288).
 (48) *Darbas žmōgų negadina* (ZanŽ III 764).
 (49) *Žmōnės dirbdavo tę kai padūkę* (ZanŽ I 288).
 (50) *Tada atėję į darbą dirbdavom iš loskos* (be atlyginimo) (ZanŽ I 288).
 (51) *Nei tau šventos dienos, nei tau šiokios dienos – dirba i dirba i dirba* (ZanŽ I 288).
 (52) *Prasčioks buvo žmōgus darbinis* (ZanŽ I 237).
 (53) *Čia žmogus dirbantys, užsimsi su šnekom* (LKŽe, Grl).
 (54) *Rėplioji rėplioji žmōgus nuo tamsos ligi tamsos* (JrbŽ).
 (55) *Dirba prakeičiui* (pasikeičiant) (ZanŽ I 288).
 (56) *Dirba iš palengvo* (ZanŽ I 288).
 (57) *Nedirbk darmiai* (be reikalo) (ZanŽ I 288).
 (58) *Dabar žmonims vaišės, ne darbai* (DūnŽ 460).

Darbinė ir kitokia veikla, būdinga tik žmogui, skirianti jį nuo kitų gyvūnų, kartu yra būdas kryptingai keisti pasaulį, galimybė kurti darbo įrankius, tai socialiniai, dvasiniai poreikiai, kolektyvinės gyvensenos formos pasidalijant pareigas tarp individų ir tam tikrose grupėse.

Iliustraciniai sakiniai parodo, kokia svarbi žmogui sveikata (59, 60), pabrėžia jos stiprumą (61, 62), žmogaus sveikumą, pajėgumą (63, 64). Jeigu žmogus nesveikas, be sveikatos, tai jis negali dirbti. Sveikata iškeliamą aukščiau net ir už turtingą gyvenimą (59, 65).

- (59) *Žmōgui brangiausia tai sveikata: kad i vargiai gyveni, bile sveikas* (LKŽe, KzR).
 (60) *Nēr sveikatos – žmōgus gyveni stuobrio vietoj* (LKŽe, Klt).
 (61) *Kap kaulo* (sveikas) *žmōgus* (LKŽe, Plv).
 (62) *Kaip pamisnu, ot sveiki buvom žmōnes mes* (PPAŽ II 822).

- (63) *Kai žmōgus nesveikas, tai ir nėra sveikatos* (LKŽe, Paž).
 (64) *Tas žmōgus sveikata ir darbu negali* (LKŽe, Rm).
 (65) *Žmōgus sveikas ir bagotas, nėra sveikatos, nieko nebėr* (LKŽe, Ž1).

Tarminių žodynų analizuojamą reikšmę iliustruojančiuose sakiniuose akcentuojamas žmogaus biologinio aspekto bruožas – amžius (66–72). Kaimo bendruomenė daug tikisi iš jaunų žmonių, pageidauja, kad kaime būtų kuo daugiau jaunimo, jaunų žmonių (73, 74). Jaunam žmogui keliami ir gerokai didesni reikalavimai (75–77): jis turi būti sveikas, stiprus ir pajėgus dirbti.

- (66) *Prė seno žmōgaus grėčiau kabinas tas nuovargis* (JrbŽ).
 (67) *Juk tu pagyvenęs žmōgus, tai kam tu jį neprižiūrėjai?* (JrbŽ).
 (68) *Dabar tai labai išnykę tie žmōnės (seni) visi* (KzRŽ II 548).
 (69) *Nė tie vaistai negelbė[ja], nė nieks, kai žmōgus sens esi* (JrbŽ).
 (70) *Jei žmogùs jaunas, sveikas ir nieko neturi, tai lazdos reikia* (LKŽe, Lp).
 (71) *Šimtą metų ir daugiau išgyvenę žmōnės yra* (PPAŽ II 821).
 (72) *Labai mažas žmogaùs tarpas (amžius)* (KpŽ IV 1028).
 (73) *An viso kaimo pas mus du žmōnės jaunesni* (PPAŽ II 822).
 (74) *Trisdešimt metų – tai jauni žmōnys* (KzRŽ II 547).
 (75) *Jaunas žmogùs tai durnas* (PPAŽ II 820).
 (76) *Jaunas žmōgus, o jau pakupręs* (JrbŽ).
 (77) *Iš jaunesnių gal da padarys žmonių* (LKŽe, Vrb).

Kai kurių žodynų iliustracijose išryškėja seno ir jauno žmogaus opozicija (26, 78), siejama su amžiaus konceptu, svarbiu aprašant žmogų. Jaunas žmogus suvokiamas kaip esantis gyvenimo pradžioje, kupinas jėgų, galintis ir pasiruošęs gimdyti vaikus, senas – kaip baigiantis gyvenimo kelią, priartėjęs prie dviejų pasaulių ribos, kaip nukaršėlis, išsėmęs savo gyvenimo potencialą. Svarbiausia jaunystės vertybė – jėga – yra priešpriešinama senatvės vertybei – išminčiai (SD 282).

- (78) *Kaip seniau žmōnes seni dirbo, dar jauni teip nedirba* (PPAŽ II 822).

Kitas svarbus požymis – **visuomeniškumas**. Taigi, definicijose iškryškinamas socialinis aspektas. Greta minėtų požymių žodynų definicijose pateikiamos ir kitos būtybės ypatybės: *suaugusi, be lyties skirtumo*, kuriomis išryškinamas biologinis aspektas.

Taigi, definicijoje žmogus apibūdinamas kaip biologinė, fizinė ir socialinė būtybė, nuo kitų gyvų būtybių besiskirianti tuo, kad yra mąstanti ir kalbanti. Biologinį aspektą galima išvelgti tose definicijose, kuriose teigiama, kad žmogus yra gyva būtybė, glaudžiai susijusi su gamta, prigimtimi.

Kitas *žmogaus* vaizdinio požymis – **asmuo kaip visuomenės, socialinės ir pan. grupės narys; šalies, miesto, kaimo ir pan. gyventojas**. Definicijoje išryškintas socialinis aspektas, o iliustraciniuose sakiniuose atskleidžiami bendravimo santykiai, pagarba, dėmesys kitam, pabrėžiami socialiniai skirtumai. Žmogui apibūdinti pavartojami žodžiai *narys* ir *gyventojas*. Narys rodo priklausymą kokiai visuomenės grupei, organizacijai, gyventojas – lokalizaciją. Svarbi narystė ir teritorinis pasiskirstymas, teritorinė priklausomybė. Reikšmė ‘asmuo kaip visuomenės, socialinės ir pan. grupės, bendruomenės narys’ užfiksuota vakarų aukštaičių kauniškių (KzRŽ II 547; ZanŽ III 764), rytų aukštaičių kupiškėnų (KpŽ IV 1028) ir vilniškių (DvŽ II 583) šnektų žodynuose. Bendravimo santykiai atskleidžiami veiksmažodžiais *neužgauti, įžeisti, supykti* (79–83), dėmesys kitam žmogui nusakomas *neatstumti jokio žmogaus* (91), pagarba – *pabučiuoti ranką* (92), pabrėžiami socialiniai skirtumai: *bagotas, turtingas, biednas, liuosinykas* (84–90).

(79) *Svarbu, kad aš žmōgaus neužgaučiau* (ZanŽ III 764).

(80) *Papyko žmōnes ir atskirai susitaisė kapus* (KpŽ IV 1031).

(81) *Jis tą žmogėlį lig kaulo užgavo su savo liežuviu* (LKŽe, Dr).

(82) *Kitąsyk žmōgus no žmōgaus mokinosi* (ZanŽ III 764).

(83) *Reikia žmōgus žmōgum gydyt, o ne vaistais* (KzRŽ II 547).

(84) *Niekad neik pas bagotą žmōgū, tai negausi, eik pas biedną* (ZanŽ III 764).

(85) *Šitam krašte žmōnys buvo biednesni, niekas nesamdydavo* (LKŽe, Vdn).

(86) *Liuosinykas³⁷ žmōgus, ką aš galėjau daryt* (LKŽe, Pjv).

(87) *Čia visi bagoti žmōniai* (LKŽe, Nmč).

(88) *Vestuvės trukdavo kelias dienas, kaip buvo turtingas žmogùs* (LKŽe, Vvr).

(89) *Tai jiemu kalbėk, kad žmōnės gyveno, kai žemės turėjo* (DvŽ II 585).

(90) *Nevienoktai žmōnys gyvena, kap kas gali, kap kas moka* (DvŽ II 584).

(91) *Mūs mama neatstumdavo jokį žmōgū* (ZanŽ III 764).

37 Padienis darbininkas; įnamys, kampininkas; nuomininkas.

(92) *Mes iš mažens teip buvom mokinami, kad senam **žmōgui** reikia į ranką pabučiuot* (LKŽe, Grš).

Žodynų definicijos **kitas, svetimas, pašalinis asmuo** (ZanŽ II 763; KzRŽ II 548; DvŽ II 585; KltŽ 431) nukreipia į žodžius *kitas*, kuris reiškia ‘vienas iš daugelio’, *svetimas* ‘ne iš saviškių, pašalinis, negiminingas’ ir *pašalinis* ‘nesavas, svetimas’. *Svetimas* apibūdina tai, kas yra toli, nežinoma, nesuprantama, su kuo neturima artimų ryšių ir kas vertinama dažniausiai negatyviai. Žodynų medžiaga įtikinamai rodo, kad išvestinės žodžių *savas* ir *svetimas* reikšmės turi aksiologinį dėmenį, geriau matomą kontekstų, kuriuose jie vartojami, opozicijoje (96). Nesunku pastebėti, kad išvestinės reikšmės opozicijose yra nutolusios nuo pagrindinės, tai aiškiausiai vertinama pozityviai arba negatyviai (Gudavičius 2008: 226). Iliustraciniuose sakiniuose (93–96) išryškėja *žmonių* (kaip kitų, svetimų) ir *mano / mūsų* opozicija.

(93) *Gripais mes nesirgom, o **žmōnys** labai sirgo* (LKŽe, Mžš).

(94) ***Žmonių** tai vyrai: viskas padaryta, sutvarkyta, o mano!* (LKŽe, Mžš).

(95) ***Žmonių** vaikai tai valgūs, mūsų – neįsiūlysi* (LKŽe, Mžš).

(96) *Tėvas tik **žmonėm** geras buvo, saviem prastas* (LKŽe, Prn).

Tarmių duomenys akcentuoja vieno žmogaus ir svetimų žmonių aplinkos tarpusavio santykį (97, 98). Žmonės vertinami apskritai iš asmeninės perspektyvos ir tas vertinimas yra negatyvus: *pavydūs, gobšūs* (99), *pasinešę į turtą* (100), *nesąžiningi, sukti* (101).

(97) *Tu su **žmoniū** būk geru, ne piktu* (LKŽe, Vlkj).

(98) ***Žmonėms** neįtiksi, nors be galvos liksi* (LKŽe, Žg).

(99) ***Žmōnys** paliko pavydūs ir gobšūs* (LKŽe, Alvt).

(100) ***Žmōnys** pasinešę į turtą, tik daugiau, daugiau* (LKŽe, Vdžg).

(101) ***Žmoniū** dabar sunku tikėt – sukti* (LKŽe, KzR).

Santykiai su svetimais žmonėmis kitaip vertinami: prie svetimo prisiderinama kalbant (102, 103), pagarba svetimam žmogui parodoma vaišinant geresniu kąšniu (104), su svetimais žmonėmis nesipykstama dėl smulkmenų (105), atsižvelgiama į svetimų žmonių norus, nuomonę (106–108).

(102) *Su **žmōgum** [iš kitur] kiteip [kalbi], krūvo kaime – kiteip* (JrbŽ).

(103) *Prieg **žmōgi** sarmata ir sakyt* (DvŽ II 585).

(104) *Daugiau į agurkus nedėsim qžuolų [lapų]: nė pats gali valgyt, nė žmōgui pa-duot – juodi* (JrbŽ).

(105) *Del tų kelių rublių su žmoniū imsi pyktis* (KzRŽ II 548).

(106) *Žmōnys prašo, žmoniū pardavinėju* (JrbŽ).

(107) *Del žmoniū nuėjau gal penkias minutes* (KzRŽ II 548).

(108) *Ma gėda no žmoniū* (KzRŽ II 548).

Reikšmės **doras, rimtas, gerbtinas asmuo**, kurią skiria tik nedaugelis tarmi-nių žodynų (ZanŽ III 764; KzRŽ II 548; LzŽ 297; VdškŽ 922), definicijoje aiškiai matomas žmogaus vertinimas, išryškinamos žmogaus moralinės savybės.

„Zanavykų šnektos žodyne“ skiriamos dvi panašios reikšmės ‘protingas, malonus, geras, doras, rimtas asmuo’ ir ‘doras, gerbtinas asmuo’. „Kazlų Rūdos šnektos žodyne“ akcentuojamos savybės – rimtas, doras, gerbtinas, kai kalbama apie žmogų kaip asmenį. „Lazūnų tarmės žodyno“ definicijoje apie žmogų pasakoma abstrakčiai, pavartojamas nežymimasis įvardis, rodantis neapibrėžtą asmenį ‘kas protingas, malonus, geras’, ir nusakomos skirtingos žmogaus savybės: *protingas, malonus, geras*.

Teigiamos savybės (*doras, rimtas, gerbtinas, protingas, malonus, geras*) (113–117) arba tų savybių neturėjimas (109, 110) realizuojama konkrečiame tekste – iliustraci-niuose sakiniuose.

(109) *Jeigu manim žmogus nepasitikti, tai aš jau ne žmōgus* (ZanŽ III 764).

(110) *Tas vyrs būtų gražus, bet kad žmōgaus ner* (ZanŽ III 764).

(111) *Ar yra žmoniū, pasakyk man dabar* (VdškŽ 922).

(112) *Kad tu būtai žmuōj, kitokia būt ir gyventuvė* (LzŽ 297).

(113) *Jeji mokyti žmōnes būt auginę, tai būt užauginę žmōgų* (ZanŽ III 764).

(114) *Aš keturiolikos metų, aš žmōgum pasijutau* (ZanŽ III 764).

(115) *Aš su juo kaip su žmōgum, o jis?* (ZanŽ III 764);

(116) *Neduok vaikui valios, tai žmōgus užaugis* (KzRŽ II 548).

(117) *Kad i prasčiau, bile žmōgus būtų* (KzRŽ II 548).

(118) *Jeji išgertų, tai po žmōgaus* (KzRŽ II 548).

(119) *Jis žmogūs kap žmogūs, tik gėrinėja* (LKŽe, Prn).

(120) *Nelaktų, gyvetų kap žmōgus, i jije sugrižtų* (KzRŽ II 548).

(121) *Jis kito žmōgaus nesupranta, neatjaučia* (KzRŽ II 548).

(122) *O dabar žmōnys nebgerbia kits kito* (ŠvakžŽ II 495).

(123) *Doras žmōgus teip kito nedergia* (KpŽ IV 1030).

Iliustracijos rodo, kad žmogaus esmę sudaro tam tikras rinkinys moralinių savybių, tik tada ši būtybė yra verta žmogaus vardo. Iš kontekstų aiškėja kiti, labai svarbūs, teigiami žmogaus bruožai, kuriuos jis turi turėti, tai pasitikėjimas (109), išsilavinimas (113), aukšta savivertė (114), akcentuojami tie elgesio ir būdo bruožai, kurių žmogus neturėtų turėti, tai girtavimas (118, 119). Išorinis grožis nekompensuoja neigiamų charakterio savybių (110, 117), blogo elgesio (112, 115) ir pan. Žmogus turi turėti pagrindinius gebėjimus, duotus Dievo, kuriuos įvardija Mikalojus Dauša „Postilėje“: <...> *kiekvienam žmogui davė išmintį, atminimą ir valią* (DP 385)³⁸. Žodynuose pabrėžiamos žmogaus moralinės, dorovinės savybės: *atjauta, supratimas, pagarba, dorumas* (121–123), dorumas nesuderinamas su netinkamu elgesiu (123).

Reikšmė **prastas, eilinis asmuo (ne ponas, ne valdžios atstovas)** užfiksuota „Lietuvių kalbos žodyne“, iš tarminių žodynų tik „Jurbarko šnektos žodyno“ rankraščio medžiaga iliustruoja šią reikšmę.

(124) *Juk žmōgus valios neturi: viską valdžia daro* (JrbŽ).

(125) *A to poniško pinigai kitokie, kai to prasto žmōgaus* (JrbŽ).

(126) *An to menko žmogaūs tura visi valią – kaip nora, teip daro, i gana* (LKŽe, End).

(127) *Ponai valią turėjo, negalia žmōgus nieko daryt* (LKŽe, Kri).

(128) *Gyvent gerai, tik ką žmōgus neturi savo valios* (LKŽe, Nmč).

(129) *Nebuvo koks ponas, šiaip eilinelis žmogūs* (LKŽe, Plng).

(130) *Prastas žmogūs buvo, ne ponelis koks* (LKŽe, Mlt).

(131) *Prasčioks buvo žmōgus, darbinis* (ZanŽ I 237).

Tekstuose vartojami žodžiai rodo eilinio žmogaus santykį su valdžia, valdžios atstovais (124). Žmogus yra paprastas, niekuo neišsiskiriantis (125, 129–131), pasyvus, bevalis (128), nieko pats nesprendžia (127), vykdo nurodymus, yra tik klusnus, beteišis (126) pavaldinys. Prie paprasto žmogaus nuolankumo galima priskirti ir kuklumą bei santūrumą.

Daugelyje lietuvių tarminių žodynų užfiksuota žmogaus reikšmė **vyras savo žmonai, sutuoktinis** (ZanŽ, KzRŽ, DūnŽ, KrtnŽ, PPAŽ, VdškŽ, DvŽ) arba panašiai, t. y. ‘vedęs vyras’ (LKŽe), ‘vedęs vyras, pats’ (DrskŽ, LzŽ), ‘sutuoktinis, pats’ (ZtŽ),

38 Cituota iš „Lietuvių kalbos žodyno“.

‘žmonai vyras, pats’ (ŠvakžŽ). Vyru kaip sutuoktiniui rodoma ypatinga pagarba, nes jis – šeimos galva, tėvas ir ūkio tvarkytojas, ant jo pečių gula atsakomybė dėl šeimos gerovės. Veikiausiai neatsitiktinai *žmogaus* ‘vyro, sutuoktinio’ reikšmės iliustracijose jaučiamas apgailėstojimas netekus šeimos galvos (132–136) ar jam susirgus (137). Dažnai iliustraciniuose tekstuose pastebimas vyro vertinimas: *nelabai koks* (138), t. y. niekam tikęs, prastas, blogas (139). Pagal vyrą vertinama ir jo žmona (141).

- (132) *Kad būt žmōgus gyvenęs, būt kitap buvę* (JrbŽ).
- (133) *Be žmōgaus ūkė bobai nē gyvenimo* (ZanŽ III 764).
- (134) *Ma reikē būtinai žmogaūs: vaikai mažiukai* (ZanŽ III 764).
- (135) *Turėsi žmōgų, bus lengviau* (DrskŽ 483).
- (136) *Mano žmogùs pamirė* (DvŽ II 585).
- (137) *Viena beldžiuos namie, žmogùs serga* (DrskŽ 33).
- (138) *Koks tē žmōgus (vyras) jai papuolo (teko) nelabai kas* (VdškŽ 895).
- (139) *Su blōgu žmōgum suñku gyvent’* (KltŽ 431).
- (140) *Amžinatilsį mano žmōgus nē lašo į burną n’imdavo* (ZanŽ III 764).
- (141) *Ka tau žmōgų paima, tad esi bloga i tu* (ŠvakžŽ II 495).

Iš žodynų pavyzdžių matyti, kad dažniausiai *žmogus* vartojamas su savybiniu įvardžiu *mano*, kuris reiškia man priklausantis, artimai susijęs su manimi *žmogus* (140, 142–148, 152, 156), kad neturint tokio *žmogaus* moteriai neįmanoma arba labai sunku gyventi (132–134). Apie *mano žmogų* kalbama su pagarba, švelnumu (152, 153), mirusį prisimenama (144, 146, 148, 153), sapnuojama (150).

- (142) *Mano žmōgus jau prie smerčiaus* (ZanŽ III 764).
- (143) *Kada mano žmōgus mirė, tai aš čia gyvenu jau kelintas metas* (ZanŽ III 764).
- (144) *Mano žmōgui paminklą pastatėm* (ZanŽ III 764).
- (145) *Žmōgų mano tai tuoj paėmė į kalėjimą* (ZanŽ III 764).
- (146) *Miręs mano žmōgus jau dvidešimts metų* (KzRŽ II 548).
- (147) *Manas žmuōj tai daugiau žino* (LzŽ 297).
- (148) *Ten manas žmōgus guli* (ZtŽ 812).
- (149) *O tas mano žmōgus buvo jau vaikus palikęs* (ŠvakžŽ II 495).
- (150) *Pasapnuoju aš pati tą savo žmōgų* (ŠvakžŽ II 495).
- (151) *Po kiek laiko atėjo nušaut mano žmogaūs* (PPAŽ II 823).
- (152) *Žmogùs mano buvo gražus, mielas* (DrskŽ 483).

- (153) *Verkiu savo žmogaūs, geras buvo, nepjonyčia* (DrskŽ 483).
 (154) *Man tamsto[s] žmōgaus reik, gal padės maišus išmesti* (DūnŽ 460).
 (155) *Iš to mano žmōgau[s] šūds išeina* (pasiligojęs) (DūnŽ 460).

Žmogus kartu su kitais žmonėmis atstovauja stambesniam socialiniam vienetui ir reprezentuoja tautą, valstybę. Reikšmė **savos tautos ar tikybos asmuo, vietos gyventojas, lietuvis** užfiksuota tik keliuose tarminiuose žodynuose (ZanŽ; KzRŽ; PPAŽ). Platesnę šios reikšmės geografiją iliustruoja „Lietuvių kalbos žodyno“ tarminiai pavyzdžiai (156, 160–164). Tarp reikšmę iliustruojančių LKŽe pavyzdžių yra ir žemaičių šnektų pavyzdžių, nors žemaičių žodynai aptariamoms reikšmėms ir nefiksuoja. Stereotipinis požiūris į kitataučius ir kitatikius paprastai negatyvus ir atsargus, tačiau analizuojama tarminių žodynų medžiaga tokio požiūrio nerodo. Šiuo atveju būdingas gretinimas išskiriant kitataučius iš savų žmonių tarpo (157–159, 162–164, 166) ir lyginimas savus žmones supriešinant su kitataučiais (156, 160, 161, 165).

- (156) *Žmōgaus buvo šyvas arkllys, kūdas, o totoriaus juodas, diktas* (LKŽe, Brt).
 (157) *Aštuonioliktai metais Kazluos gyveno penki žydai i trys žmōnės* (KzRŽ II 548).
 (158) *Kai rusai užėjo, tai tę i rusų palaidota, i žmoniū* (KzRŽ II 548).
 (159) *Tas vilkas apkramtė tuos žmonis: tą žydą ir žmōgų* (PPAŽ II 823).
 (160) *Verbylos (kaimo vardas) – tai vieni rusai, nebuvo nė vieno žmogaūs* (LKŽe, Gdr).
 (161) *Žmogūs gi krautuvės neturėjo, žydai vis* (LKŽe, PnmR).
 (162) *Retas butelis tebuvo žmōgaus – vis žydai* (LKŽe, Vvr).
 (163) *Atsivežė žmogūs šešis ožaičius į turgų, ir atejo žydas pirkti* (LKŽe, Kl).
 (164) *Maskoliui pieluit, žmōgui mūs žemė krutėt, žydui – targuit* (LKŽe, Dglš).
 (165) *Mieste vien tik žydai, žmoniū nebūdavo* (ZanŽ III 766).
 (166) *Žmoniū tai tikrai mažai, vieni žydai ir žydai, ir žydai* (ZanŽ III 766).

Bene daugiausia tarp kitataučių minimi žydai, nes valstiečiai nemėgo žydų tik dėl jų veiklos: prekybos, mokesčių rinkimo, paskolų teikimo, bet juos mažai trikdė svetimtaučių kitoniškumas – ilgos barzdos, nesuprantama kalba, keistas paprotys nedirbti šeštadieniais (Kulikauskas 2018: 97). Tą nemėgimą vaizdžiai pagrindžia situacija, kurios šaknys siekia XIX a., kai, pasak Gedimino Kulikausko, žemės žmonės – lietuviai valstiečiai – nekentė piniginių žmonių – žydų, tačiau be kurių sunku buvo

apsieiti. Net ir tarpukario Lietuvoje imti paskolą įprasčiausia buvo iš žydo (Kulikauskas 2018: 100–101). „Toks žydas yra tik dėl savo darbo. Negerbiamas amatininko, pirklio darbas, negerbiamas ir tą darbą dirbęs žmogus. Garbingas darbas – gaminamasis darbas, bet ne <...> išnaudotojo darbas, tarpininko darbas. Nieko negamindamas verčiasi, gerai valgo, švariai apsidaręs, mieste ant brukio gyvena...“ (Končius 1996: 66; cituota iš Kulikauskas 2018: 97). Reikšmės ‘savos tautos ar tikybos asmuo, vietos gyventojas, lietuvis’ iliustraciniuose sakiniuose etniniai ryšiai ir stereotipiniai svetimųjų (kitų tautų atstovų) bruožai atspindimi gana ribotai.

Vaizdinio požymis **vyrishkosios lyties būtybė, asmuo, vyras** užfiksuotas „Lietuvių kalbos žodyne“. Išskirtinai pabrėžiama, kad žmogus yra vyras, o ne moteris (kitai variantais, moteris – ne žmogus). Ši požiūrį rodo „Zietelos šnektos žodyno“ (168, 175) ir „Lietuvių kalbos žodyne“ užfiksuoti žemaičių šnektų (169, 170) ir religinių raštų pavyzdžiai, tačiau taip pat vienodai galvoja ir vakarų aukštaičiai kauniškiai (167).

(167) *Boba – ne žmogùs* (LKŽe, Kt).

(168) *Boba ne žmōgus* (ZtŽ 812).

(169) *Žmogùs yra vyriškas, ne motriška* (LKŽe, Grdm).

(170) *Tas žmogùs jau yra miręs, o ta motriška dar gyva tebēr* (LKŽe, Plt).

„Kazlų Rūdos šnektos žodyne“ (171–173) ir „Pietinių pietų aukštaičių žodyne“ užfiksuotos reikšmės apibrėžiamos kitaip – ‘bet kuris asmuo (vyras ar moteris)’, „Pietinių pietų aukštaičių žodyno“ definicijoje dar pridėjama *vaikas* – ‘bet kuris asmuo (vyras, moteris, vaikas)’, tačiau pateikiami pavyzdžiai menkai iliustruoja šią reikšmę (176). „Šiaurės vakarų žemaičių žodyne“ ir „Zietelos šnektos žodyne“ reikšmės definicijoje akcentuojamas tik vienas požymis – *vyras*. Iliustraciniuose tekstuose išryškėja opozicijos: žmogus – vaikas (174), žmogus – moteris (175).

(171) *A moteris ne žmōgus, a jai nereik gero žodžio* (KzRŽ II 547).

(172) *Kudė vieną žmōgų pamatai, rodos, dėk prie širdies, o kitą – nukrato šiurpas* (KzRŽ II 547).

(173) *Žmogùs kaip žmogùs, bet teip toks nekaimyniškas* (KzRŽ II 305).

(174) *Ne žmōgus, bet vaikiukas tebebuvo* (ŠvakžŽ II 495).

(175) *Diržą nešioja tik žmōgus, boba nenešios diržo* (ZtŽ 812).

(176) *Kitas žmogùs tau ir pagalbą duos* (PPAŽ II 820).

Tarių žodynuose yra užfiksuota labai savitų *žmogaus* reikšmių. „Zanavykų šnektos žodyne“ užfiksuota reikšmė **sodyba** yra netiesioginė, su žmogumi susijusi metoniminiais ryšiais. Iliustraciniuose sakiniuose pastebimas metoniminio perkėlimo reiškinys, kai *žmogus*, reiškiantis gyventoją, vartojamas visai sodybai, ūkiui, buveinei ir pan. pavadinti (177–179). Kitaip tariant, žodį, žymintį pastatą, pakeičia *žmogus*, žymintis tame pastate gyvenantį, esantį.

(177) *Čia yra tiltas už to žmōgaus* (ZanŽ III 764).

(178) *Jau tē be Austinskų žmōgaus neužeisi* (ZanŽ III 764).

(179) *Kai vokiečiai ējo, tai uždegē žmōgų* (ZanŽ III 764).

Vaizdinio požymiai – svetimų asmenų namai, aplinka, gyvenamoji vieta – užfiksuoti „Kazlų Rūdos šnektos žodyne“ definicijoje **svetimų asmenų namai, gyvenamoji vieta, kurių kryptimi vyksta veiksmas ar kuriuose kas esti, vyksta**, „Kupiškėnų žodyne“; kitų, ne savų, aplinka, pasaulis – „Zanavykų šnektos žodyne“. Išreiškiant santykius su kitais žmonėmis akcentuojamas bendravimo svarbumas (184), darbas pas svetimus (180–183, 187–189).

(180) *Vaikščiojo po kaimą, pas žmōnis, tenai dirbdavo* (KzRŽ II 548).

(181) *Aš išeidavau pas žmōnis siūt* (KzRŽ II 548).

(182) *Pasku jisai aidavo per žmōnes, dirbdavo* (KzRŽ II 548).

(183) *Neištekėjo, dirba pas žmōnis, kambarius valo* (KzRŽ II 548).

(184) *Išėini į žmōnes, biskį nusišneki* (KzRŽ II 548).

(185) *Kaip šeiminykavau, tai žmonēsē i žmonēsē* (KzRŽ II 548).

(186) *Nors ant žmōnes neik toks murinas* (KpŽ IV 1033).

(187) *Aidavom padieniais an žmōnes* (KpŽ IV 1033).

(188) *Niekur savo vietos neturėjo, tai palei žmōnes ējo* (KpŽ IV 1033).

(189) *Reik eit į žmōnis* (ZanŽ III 766).

„Vidiškių šnektos žodyne“ rasime *žmogaus* reikšmę **darbininkas, meistras**. Tai žmogus, asmuo, kuriam priskiriami specialūs sugebėjimai, žinios ir mokėjimas (190, 191).

(190) *Langas išpuvo, reikia naujas padaryt, o iš kur žmōgus pajimt?* (VdškŽ 922).

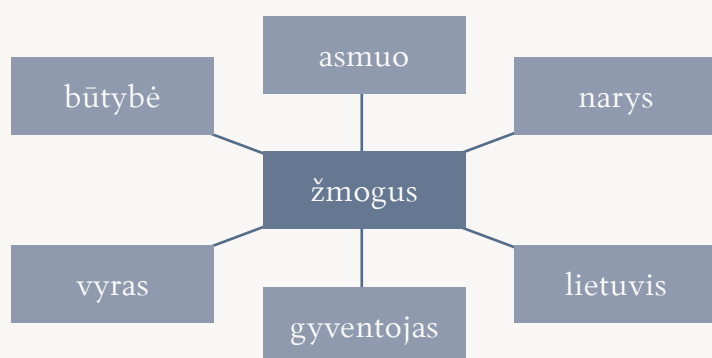
(191) *<...> reikia kiemas apšienaut, o kur gaut' žmōgų?* (VdškŽ 922).

Apibendrinimas

Analizuotų tarminių žodynų definicijos atskleidžia esmines žmogaus savybes, išryškina tris pagrindinius žmogaus aspektus: biologinį, fizinį ir socialinį. Taigi, žodynų definicijose įvardijamos pagrindinės savybės, leidžiančios tiriamaį objektą vadinti žmogumi.

Žodynuose žmogus apibrėžiamas kaip fizinė ir psichinė būtybė. Žmogui kaip fizinei būtybei būdinga lytis, amžius, o kaip psichinei būtybei – intelektinė veikla, tarpasmeniniai santykiai, taip pat dar vienas labai svarbus požymis, skiriantis žmogų nuo kitų būtybių – darbas. Šis požymis žodynų definicijose neįvardijamas, tačiau išryškėja iliustraciniuose pavyzdžiuose.

Tarminiuose žodynuose pateikiamos definicijos atskleidžia, kurie žmogaus vaizdinio požymiai užfiksuoti. Gaunamoms informacijos kieki iš esmės priklauso nuo to, kokį reikšmės apibrėžimo būdą renkasi žodynų sudarytojai. Minėtų žodynų definicijos nukreipia į kelis žodžius, pavartotus žmogui apibūdinti: 1) *asmuo*³⁹ – *gerbtinas, protingas, malonus, geras, doras, rimtas, prastas, eilinis, kitas, bet kuris, svetimas, pašalinis, savos tautos, savos tikybos*; 2) būtybė – kita platesnė sąvoka, reiškianti ‘gyvas padaras, esybė’ – *gebanti mąstyti, kalbėti, vyriškos lyties, visuomeninė (ppr. suaugusi)*; 3) narys – *visuomenės, socialinės ar tam tikros grupės, bendruomenės*; 4) gyventojas – *šalies, miesto, kaimo, vietos*; 5) vyras – *vedęs, sutuoktinis savo žmonai*; 6) lietuvis – *savas, vietinis*.

Žmogus tarminių žodynų definicijose

39 LKŽe žodis *asmuo* turi reikšmę, susijusią su žmogumi, ‘žmogus kaip atskiras individas’.

2.4. Žmogus kitų žodžių straipsniuose ir iliustraciniuose sakiniuose

Šioje mokslo studijos dalyje fragmentiškai pateikiami leksikografiniai žodžių straipsniai, kurių definicijose paprastai vartojamas žodis *žmogus* / *žmonės*. Pagal semantinį kriterijų šie duomenys gali būti skiriami į keletą grupių:

- antraštiniai žodžiai, susiję su žmogaus pavadinimais, kurių definicijose nurodoma kokia nors savybė arba ryšys su kuo: *bjaurėstis* ‘bjaurus žmogus, nenaudėlis’ (ZanŽ I 146), *bužys* ‘piktas, pasipūtęs žmogus’ (JrbŽ; LKŽe), *cigōnas* ‘čigonų tautos žmogus, romas’ (JrbŽ; PPAŽ I 153; DvŽ I 86; LKŽe), *darbiniŭkas* ‘fizinį darbą dirbantis, galintis dirbti žmogus’ (JrbŽ; PPAŽ I 176), *darbinŭkas* ‘darbštus žmogus’ (ZanŽ I 236; JrbŽ; PPAŽ I 176; DvŽ I 104; LKŽe), *diėdas* ‘senas žmogus, senis’ (ZanŽ I 276; KzRŽ I 142; DrskŽ 66; ZtŽ 147; PPAŽ I 199; KpŽ I 402), *ežys* ‘piktas, pasišiaušęs, nesugyvenamas žmogus’ (ZanŽ I 387; KzRŽ I 198; PPAŽ I 254), *gōbšas*, *gōbštas* ‘godus žmogus, šykštuolis’ (KzRŽ I 244; JrbŽ; LKŽe), *godnià* ‘šaunus, puikus žmogus’ (PPAŽ I 303), *kerepėkas* ‘nevikrus žmogus, kerėpla’ (ZanŽ I 662), *kerėbla* (DūnŽ 130; KpŽ II 283), *kerėpla* ‘nevikrus, nerangus žmogus’ (KzRŽ I 345; DvŽ I 272), *kėrna* ‘menkas žmogus’ (DūnŽ 131), *kernėzas* ‘žemo ūgio žmogus, neūžauga’ (ZanŽ I 663), *kubizdalis* ‘mažas žmogus, neūžauga’ (ZanŽ I 787), *kubizdelis* ‘senas žmogus’ (DvŽ I 316) ir pan.;
- antraštiniai žodžiai, susiję su lytimi, interesais, savybėmis, būdo bruožais, visuomeniais santykiais, pažiūromis, ryšių artumu, kilme, gyvenamąja vieta, (iš)kalba, sveikata, fiziniu paslankumu, fizine būkle, privilegijomis, protiniais gebėjimais: *bajōras* ‘privilegiuotų žemvaldžių kilmės žmogus’ (JrbŽ; LKŽe), *brōlis* ‘vyriškos lyties žmogus kitiems savo tėvų vaikams’ (ZanŽ I 175; JrbŽ; PPAŽ I 136; DvŽ I 71), *brōlis* ‘tos pačios aplinkos, bendrų interesų žmogus’ (LKŽe), *draūgas* ‘labai artimas žmogus, bičiulis’ (JrbŽ), *įnamŭs* ‘žmogus, neturintis nuosavos pastogės ir gyvenantis pas svetimus’ (JrbŽ; LKŽe), *iškalbininkas* ‘iškalbingas žmogus’ (JrbŽ; LKŽe), *kaimŭnas* ‘gretimas gyventojas; gretimas žmogus’ (LKŽe), *ligōnis* ‘nesveikas, sergantis žmogus’ (ZanŽ II 70; JrbŽ; PPAŽ I 585; DvŽ I 360; LKŽe), *luŭzdas* ‘nevikrus žmogus, griova, gremėzdas’ (JrbŽ; LKŽe), *menkystà* ‘niekingas, menko būdo, skurdžios dvasios žmogus’ (ZanŽ II 156), *našlŭs* ‘žmogus, kurio sutuoktinis miręs’ (ZanŽ II 247; JrbŽ), *niėkai* ‘prastas, blogas žmogus’ (JrbŽ; ZanŽ II 271), *niėkas* ‘prastas, niekingas žmogus, menkysta’ (LKŽe, Jrb), *pasáulis*

- ‘visi (ppr. aplinkiniai) žmonės’ (ZanŽ II 341; KzRŽ II 55), *põnas* ‘turtingas, privileijuotas žmogus, savininkas, šeiminkas’ (ZanŽ II 452; JrbŽ; PPAŽ II 246; DvŽ II 121; LKŽe), *príekvaila* ‘kvailokas žmogus’ (ZanŽ II 471; JrbŽ; LKŽe), *sãvas* ‘labai artimas žmogus, saviškis’ (ZanŽ III 26; JrbŽ; DvŽ II 219; LKŽe), *skrebeñcius* ‘senas liesas žmogus’ (ZanŽ III 89; JrbŽ; LKŽe), *šeimà* ‘kartu gyvenančių žmonių grupė, susidedanti iš tėvų, vaikų ir senelių’ (ZanŽ III 256; KzRŽ II 313; PPAŽ II 528; DvŽ II 336), *vėjas* ‘lengvabūdis, nerimtas žmogus’ (ZanŽ III 614; LKŽe), *výras* ‘priešingos moteriai lyties žmogus, ppr. suaugęs’ (ZanŽ III 675; KzRŽ II 505; PPAŽ II 763; DrskŽ 461; DvŽ II 526);
- antraštiniai žodžiai, susiję su: a) intelektualine žmogaus veikla, b) kūno anatomija, c) laiku, d) fiziniais parametrais, būseną:
 - a) *prõtas* ‘žmogaus gebėjimas mąstyti, suprasti’ (ZanŽ II 479; KzRŽ II 125; PPAŽ II 297), *sámonė* ‘tikrovės atspindėjimo žmogaus smegenyse procesas, apimantis visas psichinės veiklos formas ir sąlygojantis tikslingą žmogaus veiklą’ (ZanŽ III 17; KzRŽ II 201; PPAŽ II 366);
 - b) *širdis*, šis organas kaip žmogaus nusiteikimų, vidinių išgyvenimų simbolis (JrbŽ; LKŽe), *rankà* ‘viršutinė žmogaus galūnė’ (ZanŽ II 521; KzRŽ II 153; PPAŽ II 318), *kója* ‘viena iš porinių galūnių, kuriomis žmogus ar kitas gyvūnas eina’ (ZanŽ I 740; JrbŽ; LKŽe), *petýs* ‘žmogaus kūno dalis nuo kaklo iki rankos’ (JrbŽ), *nãgas* ‘raginė plokščia išauga ant žmogaus piršto galo’ (ZanŽ II 238; JrbŽ; LKŽe), *plaukaĩ* ‘žmogaus galvos odą dengiančių siūlo pavidalo išaugų visuma’ (ZanŽ II 420; JrbŽ; LKŽe), *piłvas* ‘priekinė, tarp juosmens ir kirkšnies esanti žmogaus ar apatinė gyvūno liemens dalis’ (JrbŽ), *viduriaĩ* ‘žmogaus ar gyvūno vidaus (ppr. virškinimo) organai’ (ZanŽ III 652; KzRŽ II 493; JrbŽ), *pùsė* ‘dešinioji ar kairioji žmogaus kūno dalis, šonas’ (JrbŽ; LKŽe);
 - c) *ámžius* ‘žmogaus gyvenimo laikotarpis’ (PPAŽ I 15; JrbŽ), *mėtai* ‘žmogaus gyvenimo amžius’ (ZanŽ II 173; KzRŽ I 500; PPAŽ I 648; ZtŽ 399; LKŽe), *vaĩkas* ‘nesuaugęs, nesubrendęs žmogus; berniukas ar mergaitė’ (ZanŽ III 550; KzRŽ II 446; JrbŽ; LKŽe);
 - d) žodžių, žyminčių būsenas, garso veiksmus, definicijose: *cýpti* ‘rėkti spiegiu, plonu balsu (apie žmogų)’ (JrbŽ), *šálta* ‘būsenai žmogaus, jaučiančio žemą temperatūrą, nusakyti’ (ZanŽ III 242; JrbŽ; LKŽe) ir kt.;
 - frazeologizmų definicijose: *ámžinq átilsĩ* ‘kalbant apie mirusį žmogų’ (JrbŽ; PPAŽ I 14), *nėvydis nėgydis* ‘apie nežinomą žmogų’ (DūnŽ 212), *nor prie žaizdõs dèk*

- ‘sakoma apie malonų, mandagų žmogų’ (KzRŽ I 137), *prè ronōs dèti* ‘sakoma apie gerą, malonų žmogų’ (JrbŽ), *prie širdiēs dèk* ‘apie gerą, malonų žmogų’ (KzRŽ I 137), *vėjo pāmušalas* ‘nerimtas žmogus, vėjavaikis’ (KzRŽ II 473);
- abstrakčių žodžių definicijose: *varđas* ‘asmeninis žmogaus pavadinimas, duodamas gimus’ (ZanŽ III 576; JrbŽ; LKŽe), *véjas* ‘žmogaus pučiamas oras, kvapas’ (JrbŽ), *bjaurà* ‘bjaurus žmogus’ (DrskŽ 36);
 - *žmogaus* / *žmonių* dariniai: *žmogēlis* ‘vargšas žmogus’ (KrtņŽ 503; ZtŽ 812; VdškŽ 922; KltŽ 431), *žmogeliúškštis* ‘skurdžios dvasios žmogus, menkysta’ (ZanŽ III 763), *žmogýnas* ‘menkas žmogus, žmogelis’ (DvŽ II 583), *žmogìnis* ‘prijunkęs, prisirišęs prie žmonių’ (KzRŽ II 547), *žmogystà* ‘žmogaus pavidalas’ (ZanŽ III 763; ŠvakžŽ II 495), *žmogýstė* ‘žmogus, asmuo (be lyties skirtumo)’ (KpŽ IV 1028; KltŽ 431), *žmōgiškās* ‘žmonių vartojamas’ (DvŽ II 583), *žmogžudýs* ‘kas kankina, žudo žmones, yra nužudęs žmogų’ (ZanŽ III 765; KzRŽ II 548; PPAŽ II 823; DūnŽ 460; ŠvakžŽ II 495), *žmogžudýstė* ‘žmogaus nužudymas’ (ŠvakžŽ II 495), *žmogžudžiáuti* ‘būti žmogžudžiu’ (ZanŽ III 765), *žmonāpalaičiai* ‘menki žmonės’ (DūnŽ 460), *žmonēliai* ‘paprasti žmonės’ (ZanŽ III 765; PPAŽ II 824), *žmonijà* ‘žmonės, liaudis’ (ZanŽ III 766), *žmoniškās* ‘būdingas geram žmogui, humaniškas’ (ZanŽ III 766; ŠvakžŽ II 496), *pažmōgì* ‘po žmogų, po vienetą’ (LzŽ 189), *pasizmonēti* ‘pabūti žmonėse, pasisvečiuoti’ (ZanŽ III 766), *pusañtražmogis* ‘labai didelis, aukštas žmogus’ (KzRŽ II 136);
 - *žmogaūs* hiperonimais laikomi *asmuō* ‘žmogus kaip atskiras individas’, *būtybė* ‘gyvas padaras, esybė’, *esybė* ‘gyvas daiktas, būtybė’, *individas* ‘asmuo, atskira asmenybė, vienetas’, *vienetas* ‘individas, atskira asmenybė, individualybė’, *individualybė* ‘asmenybė, būtybė, kaip tiksliai jai vienai būdingų savybių turėtoja’. Tačiau tarmių žodynuose vartojamas *žiōplas*, *kvailās dáiktās*, *pādarās* ‘gyva būtybė’, *sutvėrimās* ‘kas sukurta, ppr. gyva būtybė, padaras’.

Lietuvių tarminiuose žodynuose tokio pobūdžio definicijų yra gana daug, bet juose kur kas dažnesnės sinoniminės definicijos. Jos leidžia aptikti daugybę žodžių, turinčių semantinių sąsajų su tiriamuoju žodžiu, bet nenurodomų sinonimų žodynuose. Sinoniminėmis definicijomis kuriamas minimalus tiriamos sąvokos makrotekstas, o tų sinonimų paieškos kitose definicijose padeda rekonstruoti leksinį semantinį lauką (Rutkovska 2021: 186). Minimų duomenų kiekis teikia gana daug etnolingvistinės informacijos apie žmogų, tačiau jų analizė paliekama ateities darbams.

3. ŽMOGAUS PARADIGMINIAI RYŠIAI

3.1. Hiperonimai / hiponimai

Vienas iš svarbių *žmogaus* vaizdinio aprašo duomenų šaltinių – hiperoniminiai ir hiponiminiai ryšiai. Žodžio reikšmei suvokti ir pasaulio konceptualizacijai atskleisti yra svarbu jam parinkti hiperonimus, kitaip tariant, pateikti rūšinį pavadinimą, priskiriantį tiriamąjį objektą prie kitų panašių tam tikros klasės objektų, kuris sudaro atspirties tašką jam įvardyti (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 32; Rutkovska 2021: 186). Tiriamajai sąvokai apibūdinti horizontaliosios ir vertikaliosios (hiperonimai ir hiponimai) kategorizacijos plotmėje ypač pasitarnauja žodynai, padedantys nustatyti tiriamųjų objektų vietą visoje leksinėje sistemoje, o ne izoliuotai iširti vieną leksemą (Greń 2010: 58; Rutkovska 2021: 184).

Leksikografinė žodžio definicija paprastai perteikia esminius žodžio požymius. Tarmiųjų žodynų definicijos nukreipia į žodžius, pavartotus žmogui apibūdinti, – *būtybė, asmuo, mąstanti, kalbanti, visuomeninė, suaugusi, be lyties skirtumo*. Pagal DŽe *būtybė* yra ‘gyvas padaras’, žodynuose pabrėžiama, kad žmogus – mąstanti ir kalbanti būtybė, vadinasi, tuo skiriasi nuo kitų gyvų būtybių.

Žodis *žmogus* lietuvių kalbos šnektose turi negausų sinoniminių žodžių inventorių. Tarp *žmogaus* sinonimų susiklostę hiperoniminiai ir hiponiminiai santykiai. *Žmogus* yra hiperonimas žemesnės pakopos hiponimams (žr. (1) ir (2)). Kvazisinonimais referuojami ypatingi *žmogaus* požymiai, kuriais informuojama apie bendraujančių žmonių tarpusavio santykius. Tai dažniausiai stilistiškai konotuoti žodžiai, kuriais žmogus ne tik priskiriamas tam tikrai kategorijai pagal jo kūno ypatumus (1), proto gebėjimus (2), elgesį (3) ir kt., bet ir atitinkamai vertinamas:

(1) *dilba* ‘didelis, nerangus, nevikrus žmogus’ (LKŽe, Klm), *dribšas* ‘sudribęs žmogus’ (DūnŽ 75), *drimba* ‘sudribęs, nevikrus žmogus’ (KrtnŽ 81), *ežys* ‘piktas, pasišiaušęs žmogus’ (ZanŽ I 387; DūnŽ 86; PPAŽ I 254), *gremėzdas* ‘nevikrus žmogus’ (ZanŽ I 496), *griaumedis* ‘stambus, dramblotas žmogus’ (JrbŽ; ZanŽ I 498), *griozdikas* ‘nevikrus žmogus’ (JrbŽ), *kėbla* ‘nevikrus žmogus’ (JrbŽ), *kemsiukas* ‘mažas, menkas žmogus’ (JrbŽ), *kerėpėkas* ‘nevikrus žmogus, kerėpla’ (ZanŽ I 662), *kerėpėža* ‘griozdiškas, žemas, išsiskėtęs žmogus’ (KrtnŽ 156), *kernezas* ‘žemo ūgio žmogus, neužauga’ (ZanŽ I 663), *kliunkis* ‘nepaslankus, ištižęs žmogus’ (KrtnŽ 173), *kreivys* ‘žmogus

kreivomis kojomis' (JrbŽ), *kubizdalis* 'mažas žmogus, neūžauga' (ZanŽ I 787), *kungys* 'susirietęs, susitraukęs žmogus' (ZanŽ I 804);

(2) išskirtinos ir žmogaus proto gebėjimus pagal jo elgesio racionalumą vertinančios leksemos: *amelis* 'puskvailis, žioplas žmogus' (ZanŽ I 35), *apšviestūnas* 'apsišvietęs, apsiskaitęs žmogus' (KpŽ I 58), *asilas* 'kvailas žmogus' (KzRŽ I 29), *bužys* 'piktas, pasipūtęs žmogus' (ZanŽ I 202), *čirkšmyža* 'karštakošis, greit užsidegantis ar plepus žmogus' (ZanŽ I 217), *dilbukas* 'paniuręs žmogus, paniurėlis' (JrbŽ), *gagris* 'storžievis, grubus žmogus' (DūnŽ 87), *gojus* 'tamsus, prastas žmogus' (ZanŽ I 479), *išmislinčius* 'išmintingas žmogus, gudročius, galvočius' (ZanŽ I 559), *mėsagalvis* 'kvailokas, menko proto žmogus' (JrbŽ), *zumsa* 'nekalbus žmogus, tylenis' (ZanŽ III 711);

(3) *bjaurėstis* 'bjaurus žmogus, nenaudėlis' (ZanŽ I 146), *drignius* 'nerimtas žmogus' (ZanŽ I 312), *gargaras* 'padūkęs, visur lendąs, aukštas žmogus' (DūnŽ 89).

3.2. Sinonimai

Nagrinėjant sisteminius duomenis, labai reikšmingas sinonimų tyrimas. Sinonimai leidžia įžvelgti tam tikrus žodžio reikšmių niuansus, todėl jų analizė praplečia pasirinkto žodžio tyrimų lauką, leidžia pastebėti tam tikras semantines slinktis. Sinonimų eilėje yra svarbūs ir bendresnės reikšmės žodžiai, priklausantys įvairiems stilistiniams registrams ir dėl to įvairiai apibūdinantys žmogų kaip objektą.

Labiausiai objekto vertinimas pastebimas analizuojant tarminių žodynų duomenis. Tačiau leksema *žmogus* nepasižymi sinonimų gausa. Tai dar labiau matyti analizuojant *žmogaus* sinonimus tarmėse. Lietuvių tarminiuose žodynuose sinonimai nėra kaip nors išskiriami ar žymimi, nes šiuose žodynuose dažnai reikšmės aiškinamos sinonimiškai arba aiškinant antraštinį žodį sinonimai pateikiami kaip pagalbinė definicijos kūrimo priemonė⁴⁰.

40 Naudojantis sinonimais kaip savarankiška aiškinamąja priemone, žodžio reikšmė apibrėžiama ne aprašomuoju būdu, o aiškinamasis žodis tiesiog sugretinamas su kitais žodžiais, artimais ar vienodais savo reikšme. Tada joje bent iš dalies atskleidžiamas sisteminis žodžių reikšmių ryšys. Nuorodos nukreipia vartotoją į kitą žodį, kuris turi arba tapačią reikšmę, arba yra susijęs su aiškinamuoju žodžiu reguliariais ir lengvai vartotojų suvokiamais darybiniais ryšiais (Jakaitienė 2005: 99). Taigi, galima teigti, kad sinonimai tarmių žodynuose vartojami ir kaip pagalbinė aiškinamoji priemonė apibrėžiamajam-aprašomajam aiškinimui. Šiuo atveju sinonimai pateikiami po aprašomojo aiškinimo, dažniausiai po kablelio.

„Sinonimų žodyne“ (SŽ) pateikiami *žmogaus* sinonimai yra *asmuo* ir *vyras*. Tarminiuose žodynuose, pavyzdžiui, „Zanavykų šnektos žodyne“, žodis *asmuo* apibrėžiamas sinonimiškai – ‘žmogus, individas’ (ZanŽ I 62).

Žodis *asmuo* yra kitos sinonimų eilės, kurią sudaro leksemos: *asmenybė, žmogus, žmogysta, individas, persona, subjektas, ypata*, dominantė. Žodžio *vyras* sinonimų eilė – *vyriškis, sutuoktinis, pats, žmogus, senis, drauguolis*.

Žodžio *asmuo* sinonimai – tai mažai semantiškai artimų žodžių grupė. Didžiąją *asmens* sinonimų inventoriaus dalį sudaro įvairaus laikotarpio raštuose, bet ne tarmėse vartojami žodžiai⁴¹. Vienintelis *asmens* sinonimas *žmogysta* užfiksuotas ne tik raštuose, bet kiek plačiau vartojamas ir tarmėse.

Lietuvių kalbos tarmėse šių sinonimų vartoseną gana ribota. Plačiau žinoma leksema *žmogysta* ‘žmogus be lyties skirtumo’ ir vartojama tais atvejais, kai žmogus apibūdinamas kaip gyva būtybė, kai abejojama ar beveik neįmanoma atskirti ir suprasti, ar žmogus, ar koks gyvūnas (192–194).

(192) *Nė šis, nė tas, nė ten žmogystà, nė gyvulys, lyg būtų veršis* (ZanŽ III 763).

(193) *Negali nė suprast, kas tę per žmogystà* (ZanŽ III 763).

(194) *Jis žiūri, ka tę į tuos jo ratus įstrigęs kažkas, lyg žmogystà kokia, lyg ne žmogysta, negali matyt gerai* (ZanŽ III 763).

Aukštaičių šnektų žodynų duomenys rodo *žmogystos* menkumą, menkavertiškumą: *žvaira* (196), *prieplaki* (195), *kaip kumštis* (mažas) (197), *sunkiai juda* (190), *užsidariusi namuose* (198), *nedirba* (203), *storai apsilvilkus* (202), *sena* (204).

(195) *Šita žmogystà prieplaki* (prieraiši) *prė žmonių* (KpŽ IV 1028).

(196) *Žmogystà žvaira baisiausiai, viena akis tynoj, kita tynoj* (KpŽ IV 1028).

(197) *Nebe ką tę apsiženijo kaip kumštį žmogystą* (KpŽ IV 1028).

(198) *Šita žmogystėlė gryčioj, ji tę ore dorojas* (KpŽ IV 1028).

(199) *Vos eina žmogystà* (LKŽe, Šmn).

(200) *Kai žmogystà, i dirba visa ką, i apstaisyt' moka* (KltŽ 431).

41 Pavyzdžiui, *asmenybė, individas, ypata, subjektas* fiksuojami XX a. raštuose ir žodynuose (Jurgio Šlapelio, Aleksandro Kuršaičio, Antano Lalio), *persona* – XVI–XIX a. raštuose (Martyno Mažvydo, Jono Bretkūno, Mikalojaus Daukšos, Baltramiejaus Vileto) ir žodynuose (Frydricho Kuršaičio, XVIII a. vadinamajame A. Krauzės).

(201) *Ir sakyk tu, žmogus, ką besakęs, iš tokios žmogystos ar kada išaugs žmogus* (LKŽe, Pš).

(202) *Kokia čia žmogystà ateina, apsitūlojus apsitūlojus* (LKŽe, Sug).

(203) *Jauna žmogystà, o nedirba* (LKŽe, Vj).

(204) *Yra tame kaime dar viena sena žmogystà* (LKŽe, JnšM).

Pietų aukštaičių žodynuose ši leksema nėra užfiksuota. Žemaičių žodynų duomenys rodo žodžiu *žmogysta* vadinamos būtybės menkumą (menkesnis nei žmogus, prastos išvaizdos, beprotis) (205, 206), niekinamąjį (207, 208) ir neutralų (209–211) vertinimą. Veiksmažodžiu *stovėti* pabrėžiamas žmogystos statiškumas, dažnai nurodoma konkreti buvimo vieta – *ant kelio*, lyginama su medžiu.

(205) *Koks iš ano žmogus, tiktai žmogystà* (KrtnŽ 503).

(206) *Stovėjo tokia žmogystà, tamsiai gerai neįveiziejau, ar ans buvo pliks, ar apsidaręs* (KrtnŽ 503).

(207) *Toks tinai ir žmogystà, tin beprotis* (DūnŽ 460).

(208) *Nu i ten žmogystà y[ra]: susivėlęs, apsileidęs, rodos, ka kaži kur buvęs* (LKŽe, Lkv).

(209) *Kas ten par žmogystà buvo* (DūnŽ 460).

(210) *Žmogystà y[ra] ant to kelio* (ŠvakžŽ II 495).

(211) *Tamsiai nemačiau, rodės, ka žmogystà, o ten medis buvęs* (KrtnŽ 503).

Tarminiai *žmogaus* sinonimai ypatingi tuo, kad pasižymi emociniais, ekspresiniais komponentais (plg. Vitkauskas 1981: 7–31). Šių sinonimų reikšmėse užfiksuotas konkretus regimasis ir girdimasis vaizdas išreiškia neigiamą emocinį požiūrį į vaizdu nusakomus dalykus. Tokių leksemų ypač gausu vakarų aukštaičių kauniškių žodynuose, nemažai rasime ir kitų šnektų žodynuose.

Žodis *žmogus*, vartojamas kiekviena atskira reikšme, įeina į skirtingas leksines semantines paradigmas ir turi vis kitus sinonimus. Leksemos *žmogus* ‘kas sutuoktas su moterimi’ sinonimas *vyras* yra sinonimų grupės – *sutuoktinis, pats, senis, drauguolis* – dominantė, jau analizuotas kaip viena iš *žmogaus* reikšmių (dar žr. ŽPT). Tarminiuose žodynuose užfiksuotas sinonimas *gyvenimo draugas* ‘vyras, sutuoktinis’ (ZanŽ I 462).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kaip vartojama leksema *žmogus* ‘sutuoktinis savo žmonai’, remiantis kai kurių lietuvių tarminių žodynų duomenimis. Sakiniuose dažniausiai

pabrėžiama *mano žmogus* – tai reiškia ‘man priklausantis žmogus’ ir rodo ypač didelį pasitikėjimą bei artimus, draugiškus tarpusavio santykius (212–216).

(212) *Miręs mano žmōgus, jau dešimts metų* (KzRŽ II 548).

(213) *Mano žmōgus pjovė su dalgiu pas vieną žmogų* (ZanŽ III 764).

(214) *Mano žmōgus buvo baisiai bajavas* (ZanŽ III 764).

(215) *Po kiek laiko atėjo nušaut mano žmogaūs* (PPAŽ II 823).

(216) *Žentas vienas važiuoja, o mano žmogūs vienas miškan nevažiuodavo, bijojo, kad nebūt sunku* (PPAŽ II 823).

Tarminiuose žodynuose užfiksuotas *žmogaus* sinonimas *vyras* ‘sutuoktinis savo žmonai’ rodo neigiamą vertinimą, nepasitikėjimą. Toks požiūris labiau pastebimas pateikiamose iliustracijose: vyras girtauja (217, 220, 222), nedirba, guli (218), yra nemalonios išvaizdos, susiraukęs, paniuręs (221–228), lyginamas su lakstančiu rujos metu šunimi (219, 225), vyrui nereikia žinoti visos tiesos (226).

(217) *Kai vŷras išeina į darbą, tai pijokauja su kokiais valkatais* (ZanŽ III 676).

(218) *Vŷras nesveikas, guli daugiausia* (ZanŽ III 676).

(219) *Vŷras, šuo, jagu n̄isilaksto, nenurimsta* (ZanŽ III 676).

(220) *Mano vŷras labai gėrė, pragėrė mane* (KzRŽ I 29).

(221) *Jau toks rukata, o bjaurus – tai gavo vŷrą!* (JrbŽ).

(222) *Mano vŷras mylėjo irgi gert* (PPAŽ II 764).

(223) *Žentinis, kaip vŷras ateina pas mergą gyvent* (PPAŽ II 764).

(224) *Vŷras eina darban, o žmona lieka su vaiku* (PPAŽ II 764).

(225) *Bėdavoja, kad vŷras eina an žmones – žmona kalta* (LKŽe, Žb).

(226) *Vŷruo nesakyk visos praudos, kam?* (LKŽe, Drsk).

(227) *Jei už gero vŷro, tai kap už mūro, jei už kokio, tai kaip už šūdo* (DrskŽ 461).

(228) *Vŷras buvo aršiausias žmogus in svieto* (DvŽ II 527).

Iš vyro sinonimų grupės lietuvių tarminiuose žodynuose užfiksuoti sinonimai *senis* (229–233) ir *pats* (234, 235). Sakiniuose taip pat pabrėžiamas priklausymas *mano senis* arba *mano senukas*.

(229) *Tai knibicas (krapštukas) tas mano sēnis* (JrbŽ).

(230) *Mano senūks centralinius [katilus] kūrė* (ZanŽ III 38).

(231) *Šito sēnio šitoj žmona* (PPAŽ II 381).

(232) *Nei mano **sėnis** nebuvo, tik aš* (PPAŽ II 381).

(233) *Nu **sėnis** mano negali, koja sopa* (DvŽ II 229).

(234) *Mano **pàts** atėjo* (ZanŽ II 354).

(235) ***Pàts** su pačia, duktė trečia, senis, senė i piemenė* (pritarimas kuliant spragilais keturiose) (ZanŽ II 354).

Žmogus apibrėžiamas kaip aukštesnė gyva būtybė, kuri yra kitos sinonimų eilės dominantė – *būtybė* ‘gyvas daiktas’ – *esybė* ‘gyvas daiktas, būtybė’, *padaras*. LKŽe *būtybė* ‘gyvas padaras, esybė’ yra iliustruojama ir keliais tarmių pavyzdžiais (236, 237).

(236) *Tas mūsų kaimynas tokia jau **būtybė** nesukalbama – jo neperkalbėsi* (LKŽe, Grz).

(237) *Atsirado mat **būtybė!*** (apie išpuikėlį) (LKŽe, Gs).

(238) *Sako, žmogaus pavidalu **esybės** (dvasios) pasirodo* (LKŽe, Rmš).

Svarbus žmogaus suvokimui ir įsivaizdavimui *pavidalas* ‘išvaizda, forma’, kai tai, kas abstraktu, gauna konkretų vaizdą, t. y. žmogus abstraktiems daiktams suteikia panašaus į save išvaizdą (239, 240).

(239) *Prie mūsų keliuko yra stuobris visai **žmōgaus pavidalo*** (LKŽe, Skr).

(240) *Jie [nusikaltėliai] **žmōgaus pavidalo** netur, tik šešėlis* (ZanŽ II 358).

Kai žmogus ir jo elgesys nevertas žmogaus vardo, tarmėse vartojamas *padaras* (241, 242).

(241) *Buvo susirinkę toki nerimti **padarai**, drakanojos (blaškėsi) anys* (LKŽPk⁴², Pln).

(242) *Baisi padarai, baisi **padarai**, kad tegal tris dienas užtekti, ketvirtoje jau nebtur pensijos* (LKŽTk⁴³, Sk).

Kitame sakinyje konkrečiai neįvardijamas gyvulys ar gyvūnas (243).

(243) *Toki **padarai** nė kad kas pultų an žmogaus, vis bėga nu žmogaus* (LKŽPk, Akm).

„Sinonimų žodyne“ pateikiami žodžio *žmonės* sinonimai: *liaudis, masės* ‘platieji gyventojų sluoksniai’, *svietas*. Šiame žodyne labai glaustai nusakoma ir bendroji žodžio *žmonės* definicija – ‘visuomenės atstovai’.

42 „Lietuvių kalbos žodyno“ Papildymų kartoteka.

43 „Lietuvių kalbos žodyno“ Tarmių kartoteka.

Tarminiuose žodynuose *liaudies* definicija ‘paprasti žmonės’ pabrėžia žmogaus paprastumą (244), apibūdina kaip niekuo neišsiskiriantį, eilinį, nekilmingą žmogų, vertinami žmonės seniau ir dabar, akcentuojama, kad seniau buvo geresni žmonės (245).

(244) *Aš, kaip jau vadinama šitame krašte, **liáudies** pasakorė* (ZanŽ II 58).

(245) *Seniau ne tokia buvo **liáudis** kab dabar* (PPAŽ I 577).

Viena iš LKŽe žodžio *pasaulis* reikšmių yra ‘visi žmonės; aplinkiniai žmonės’ (246–261, 263, 264), daugelyje tarminių žodynų užfiksuotas šio žodžio sinonimas *svietas*. Nepaisant to, kad *pasaulis* vartojamas senuosiuose raštuose (M. Daukšos „Postilėje“), tarminiai žodynai rodo, kad skolinys įsitvirtino ne tik rytų, bet ir vakarų aukštaičių šnektose. Pasaulis žmogui veikiausiai sunkiai suvokiamas, o *svietas* – tai aplinkiniai žmonės ir sava aplinka (246), lyginamas ir vertinamas dabartinis ir senovinis *svietas* (262, 263).

(246) *Pasaulis aukštai, žemai, o svietas tai – **žmónės*** (ZanŽ III 234).

(247) *Visokio **sviėto** buvo, visko* (ZanŽ III 234).

(248) *Tai, sakau, **sviėtas** dabar* (KzRŽ II 302).

(249) *Tada buvo kitokis **sviėtas**, žmonės buvo* (PPAŽ II 511).

(250) *Seną žmogų gerbia **sviėtas** dabar* (KpŽ III 942).

(251) *Išklydęs **sviėtas**, kas čia dabar be jaunimas* (KpŽ III 942).

(252) *Seniau, matai, visas **sviėtas** durnas buvo, tai ir aš jau negi labai razumna buvau* (KpŽ III 942).

(253) *Ir visas **sviėtas** tada teip darė* (DrskŽ 361).

(254) *Dukrele, genys margas, **sviėtas** dar margesnis* (DrskŽ 361).

(255) *Dabar visas **sviėtas** pervalgo ir dar negana* (DvŽ II 318).

(256) *Kaip miškas nelygus, taip ir **sviėtas** nelygus* (DvŽ II 318).

(257) *Visokio **sviėto** yra* (DvŽ II 318).

(258) *Kap būna laidotuvs, surinkdo daugel **sviėto*** (DvŽ II 319).

(259) *Vis tiek nebuvo durnas **sviėtas*** (DvŽ II 319).

(260) *Tę, sako, **sviėtas** labai negeras, tę engė jį, kabinasi tai to, tai to, apeido nakčia, sako, kad pinigų duot* (DvŽ II 319).

(261) *Kaip kada jau tai senas **sviėtas*** (DvŽ II 319).

(262) *Dabarykščias **sviėtas** nekalba, nedudena (lietuviškai), tik kadaikščias kalba* (DvŽ II 319).

(263) *Senykščias sviétas buvo kitoks kaip dabarykščias* (DvŽ II 319).

(264) *Nestorokis tiek, visą sviétą nepamaitinsi* (KrtnŽ 403).

Žodis *svietas* apibūdinamas kaip senas (261), negeras (260), išklydęs, neišmintingas (251, 259), kaip visuma, kurią sudaro daug skirtingų ir įvairių dalių, – nusakomas nežymimuoju įvardžiu *visoks* (257), lyginamas su mišku (256), su margu geniu (254), išryškėja blogi žmonių įpročiai, pavyzdžiui, persivalgyti (255), tačiau gyventi privaloma pagal nusistovėjusias bendruomenės normas (253).

3.3. Antonimai

Sisteminiai santykiai susiklosto ir tarp žodžių, kurių reikšmės priešingos, t. y. tarp antonimų. Žmogus sudaro opozicijas su *žvėrimis*, *gyvuliais*, *gyvūnais*, *augalais*.

„Antonimų žodyne“ (AŽ) *žmogus* apibrėžiamas kaip mąstanti, protinga, visuomeninė būtybė, pateikiami antonimai: *antžmogis* ‘valingas žmogus, tariamai pašauktas kitus valdyti’, *gyvulys*, *žvėris* ‘žemų instinktų klausantis padaras’, *kirminas* ‘menka, žema būtybė’. Tokių antoniminių porų tarminių žodynų iliustraciniuose sakiniuose neužfiksuota. Panašaus pobūdžio antonimų poros pabrėžia jau anksčiau išryškėjusias žmogaus savybes, papildydamos jas tokiais niuansais, kaip beribis valdžios troškimas, nepasotinamas godumas, pavydas, kerštas, melas, žemi instinktai, geiduliai. Žmogaus menkumas, žmogus be garbės prilygsta kirminui. Žmogus netgi blogesnis už žvėrį, reikia saugotis tokio žmogaus.

Lietuvių tarminiuose žodynuose antraštiniai žodžiai – *gyvulys*, *gyvūnas*, *žvėris* – turi reikšmių, susijusių su žmogumi, kai siekiama parodyti žmogaus nemandagumą, nekultūringumą (265–268), neišmanymą (269–271), žiaurumą, piktumą, negailestingumą (272), nedorumą, ribojimą, tam tikrų taisyklių nepaisymą (273–275).

(265) *Žmōgus girtas gyvulys pasidaro, už gyvulį blogesnis* (KzRŽ I 241).

(266) *Misli[ja] dabar žmōnys – gyvuoliai* (JrbŽ).

(267) *Gyvulio nevertas žmōgus buvo* (KpŽ I 691).

(268) *Gyvuly tu nešventinto tvarto, ką tu padarei* (KzRŽ I 241).

(269) *Tėvai nepamokino nė tikybos, kai gyvulys, jis (žmōgus) nieko nežino* (ZanŽ I 467).

(270) *Kad žmōgus numiršta kaip gyvulėlis, ir nieko nebelieka* (ZanŽ I 467).

(271) *Jau žemiau gyvulio žmōgus protą turėjo ir gyvuliu pasidarė* (ZanŽ I 467).

(272) *Ji baisi žvėris, kuo turi, tuo duoda* (KzRŽ II 552).

(273) *No gyvulio gali užtoert, no žmōgaus kq tu užtversi: lips, sudraskys i pabaigta* (JrbŽ).

(274) *Dabar tai žmōnės gyvuliais baigia išvirst* (KpŽ I 692).

(275) *Tiek perpykus, jagu šitas gyvūnas atsinešė arielkos* (KpŽ I 692).

Žmogus kaip gyva būtybė yra vienoje eilėje su gyvuliais, žvėrimis ir kitais gyvūnais (276–278).

(276) *Ir gyvuliui kaip ir žmōgui užaina niekur nieko, kad negera* (KpŽ I 691).

(277) *Dar išsibazurino (išlepo, išpaiko) ir gyvuliai, ir žmōnės* (PPAŽ I 300).

(278) *Pasakyta, boba – ne žmōgus, ožka – ne gyvulys* (KpŽ I 692).

Kohiponimais – kitais nei žmogus pavadinimais – minimi: *asmuo, asmenybė, būtybė, padaras* ir pan. Kohiponimų nurodymas atskleidžia leksemose slypinčias skirtybes ir tiesiogiai kreipia opozicijų link. Neabejotinai antonimų poras sudaro žmogus – antžmogis, žmogus – gyvulys, žmogus – žvėris, žmogus – kirminas.

3.4. Derivatai ir kompozitai

Be sinonimų ir antonimų, papildomos žmogaus vaizdiniui informacijos teikia ir derivatai⁴⁴ bei kompozitai⁴⁵. Žmogaus derivatų grupė yra labai įvairi. Gausiausias derivatų grandines sudaro pagrindinių žodžių deminutyvai, vediniai⁴⁶, pavadinantys žmogų arba asmenis, koku nors būdu susijusius su žmogumi (pagal atliekamą darbą, užsiėmimą, veiklą, ypatybes), moralines savybes.

Tarmių žodynuose žmog-, žmon- įvairių priesagų derivatų, kurių definicijos išryškina esminius žmogaus bruožus, galima priskaičiuoti gana daug. Derivatai rodo, jog pirmenybė gali būti teikiama tiek vienaskaitai, tiek daugiskaitai.

44 Derivatais laikomi priešdėlių, priesagų, galūnių ir mišrios darybos vediniai – žodžiai, kurie remiasi vienu pamatiniu žodžiu ir turi darybos formantą (KTŽ 25).

45 Kompozitais laikomi dūriniai – žodžiai, kurių daryboje paprastai remiamasi dviem pamatiniais žodžiais ir nedalyvauja afiksai (KTŽ 196).

46 Darbe laikomasi nuomonės, kad „iš vieno savarankiško žodžio padaryti dariniai laikomi vediniais, iš dviejų (kartais ir daugiau) savarankiškų žodžių – dūriniais“ (Urbutis 1978: 283).

Tarminiuose žodynuose gausiai užfiksuota deminutyvinių⁴⁷ *žmogaus* formų. Deminutyvai ne tik apima teigiamas konotacijas, bet ir atspindi bendrą požiūrį į kaimo gyventoją, valstietį, dažnu atveju – jo vertinimą. Daugiausia deminutyvų su priesagomis *-elis*, *-ėlis*, *-iukas*, *-iūkštis*, *-ėkas*, *-iokas*, *-aitis*, *-ytis*, su dvigubomis deminutyvinėmis priesagomis *-elytis*, *-eliukas*, *-eliūkštis*. Paprastam, eiliniam žmogui, kaimo gyventojui maloniai, švelniai pavadinti tarmėse vartojami deminutyvai su skirtingomis priesagomis: *žmogaitis*⁴⁸, *žmogelaitis* (LKŽe, Skdv, Bt), *žmogėlis* (PPAŽ II 820), *žmogutelis* (LzŽ 297), *žmogeliukas* (ZanŽ III 763), *žmogištis* (LKŽe, Rdm), *žmogytis* (ZanŽ III 763), *žmogiukas* (ZanŽ III 763).

Priesagomis *-elis*, *-iukas*, *-iūkštis*, *-ytis* reiškiami mažumo, nereikšmingumo, neintensyvumo ir panašūs daiktų ir reiškinių požymiai dažniausiai turi teigiamą emocinį vertinimą. Pasak A. Gudavičiaus, mažumo ir teigiamo emocinio vertinimo ryšys yra bendražmogiškos prigimties – kaip tam tikras žmogaus ir grėsmingo pasaulio atspindys: negrėsmingi, nepavojingi (maži, neintensyvūs) daiktai ar reiškiniai suvokiami kaip malonūs, geri (Gudavičius 2000: 136). Pavartojus vieną ar kitą deminutyvą gali kilti asociacijų ir su mažumu, ir su malonumu. Taigi, tas pats deminutyvinis vedinys priklausomai nuo konteksto gali turėti arba mažybinę, arba maloninę reikšmę. Tai įtikinamai rodo toliau pateikiami iliustraciniai sakiniai.

Deminutyvai ypač spalvingi: jie ne tik apima teigiamas konotacijas (279–315, 301, 302), bet ir rodo neigiamą vertinimą: paties žmogaus ir jį supančios aplinkos (289) menkumą (290–293), ribotą mąstymą (294, 295), dvasios skurdumą⁴⁹ (300), fizines negalias (307–310, 312, 314), užimamą nežymią socialinę padėtį (paprastas, eilinis, mažas žmogus) (296, 298, 304, 320–322) ir pan. Teigiami paprasto, eilinio *žmogelio* charakterio bruožai pabrėžiami būdvardžiais: *nuojėgus* ‘sukalbamas, nesmarkus’ (280), *tykus* ‘ramus’ (281, 282), *šnekus* (295), *geras*, *vertas* (283–287), darbštumas apibūdinamas veiksmazodžiu *dirbti* (296, 297). Silpnam *žmogeliui* priešpriešinamas *drūtas vyras* (279), *geras žmogelis* – tai *puikus šeiminkas* (283).

(279) *Kų tį anas žmogėlis padarys, čia vyra reikia drūta* (KltŽ 431).

(280) *Toks nuojėgus žmogėlė, ale mat vienas, tai ir jam sunku* (KpŽ IV 1027).

47 Deminutyvas yra kalbos priemonė, kuri gali būti neįprastai vartojama sakiniuose, kai norima ką nors patikslinti, išskirti, įvertinti ir pan. (Macienė 2006: 89).

48 Labiausiai vartojamas pietų aukštaičių (dzūkų).

49 Priesaga *-(i)ūkštis* suteikia vediniui aiškų neigiamą vertinimą.

- (281) *Žmogèlyš tep tykus, kep ir močios pagrabe* (KpŽ IV 1027).
 (282) *Labai tykus žmogèlis, oi oi* (VdškŽ 922).
 (283) *Geras žmogèlius buvo, gspadorius dideliai* (ŠvakžŽ II 494).
 (284) *Mano tètè buvo labai geras žmogùtis* (KzRŽ II 547).
 (285) *Ma[no] uošvois buvo geras žmogùtis, mes gerai sutarèm* (DvŽ II 585).
 (286) *Paulas ot gadnas (tinkamas, vertas) žmogùtas* (ZtŽ 812).
 (287) *Švarus žmogiùkus, gerus buva* (VdškŽ 922).
 (288) *Tokia stubukè, seni žmoniùkai gyvena* (ZanŽ III 766).
 (289) *Tèvas buvo mažas žmogýtis* (JrbŽ).
 (290) *Anas nekoks žmogeliùkas menkas* (KltŽ 431).
 (291) *Atvažiavo žmogiùkas teip menkas* (KpŽ IV 1028).
 (292) *Bit čia tokis nedidelis žmogùtas* (ZtŽ 812).
 (293) *Senas žmogeliùkas atgodoja viską jau negreit* (KpŽ IV 1028).
 (294) *Tau, žmogèli, galvo negerai, tu tik sapnavai teip* (ZanŽ I 402).
 (295) *Jis an geležinkelių dirbęs, šnekus labai žmogiùks* (ZanŽ III 763).
 (296) *Jis toks žmogèlè, kad dirba, tai dirba* (KpŽ IV 1027).
 (297) *Dirba žmonèliai ir uždirba* (DrskŽ 483).
 (298) *Itą žmogèlį muša ir muša* (PPAŽ II 820).
 (299) *Jam tiek daug prikeikè tas žmogeliùkštis*⁵⁰ (ZanŽ III 763).
 (300) *Ans netikęs, labai girtus žmogiùkus* (VdškŽ 922).
 (301) *Jie nemokinti žmogeliùkai buvo* (VdškŽ 922).

Priesagų *-elis*, *-ytis*, *-iukas* derivatais reiškiamas žmogaus menkumas lyginamas su *kupstu* (302), pažymimuoju įvardžiu *nekoks* pabrėžiamas prastumas, silpnas kūno sudėjimas (303), skurdumas ar niekinimas (304, 305).

- (302) *Nieko nebèr šito žmogèlio kaip ir kupstelio* (KpŽ IV 1028).
 (303) *Anas nekòks žmogeliùkas, menkas* (KltŽ 431).

Fiziniai duomenys nusakomi deminutyvo *žmogutis* ir būdvardžio junginiu – *nedidelio ūgio* (304), palyginimu – *kaip gaidys* (305).

⁵⁰ Priesagos *-iùkštis* vedinys iš neutralaus pamatinio žodžio turi silpną neigiamo emocinio vertinimo semą, pažyminčią žmogaus nereikšmingumą, apleistumą, prastą išvaizdą.

(304) *Nedidelis buvo žmogùtis* (LKŽe, Lp).

(305) *Kas tą zo žmogùtis – kap gaidys* (LKŽe, Grv).

Platesnis kontekstas atskleidžia žmogelio fizinius trūkumus: *su kupryte, kuprotas* (306, 307), *sutrauktas* ‘susikūprinęs, susirietęs, susigaužęs’, *ligotas* (308–310), *liesas, išdžiūvęs* (312), *vargsta* kokią negalią turėdamas (309–311). Kontekstas ne tik paryškina kylantį malonų jausmą, bet ir nusako tam tikrą užuojautą (313).

(306) *Buvo toks su kupryte, sutrauktas žmogèlys* (KpŽ IV 1027).

(307) *Žiūriu, toj pusėj teip kukšt kukšt susilenkęs koksai žmogèlis kuprotas* (LKŽ, Slk).

(308) *Žmogèlys nesveikas buvo, cukrinykas* (KpŽ IV 1027).

(309) *Toks žmogèlys negalintys, su barzda ir su vienu akiu nemato* (KpŽ IV 1028).

(310) *Anas sirgsta, anas nesveikas žmogutėlis* (LzŽ 297).

(311) *Ka nuejau pri anuo, ans žmogèlis vargst i vargst visą amželį su savo koja* (KrtnŽ 503).

(312) *Sausas žmogèlis, blogo, sauso veido* (DvŽ II 583).

(313) *Traktoriai ir tai sudyla, o žmogèlis, tai ką gi* (LKŽe, Kp).

Garbaus amžiaus žmogų pavadinus mažybiniais maloniniais žodžiais *žmogelis, žmoneliai, žmoniukai* juntamas teigiamo vertinimo atspalvis (314–316).

(314) *Jau tas žmogèlis per septyniasdešim metų* (ZanŽ III 763).

(315) *Du [pagyvenę] žmonėliai, kiekgi da kartu būste* (VdškŽ 923).

(316) *Tas senas žmogėlius toks y* (ŠvakžŽ II 494)⁵¹.

A. Gudavičius, aptardamas kalbos aksiologinę sistemą, nemažai dėmesio skiria deminutyvams, kurių teigiamas ar neigiamas vertinimas gali atsispindėti ne tik iš konkrečių kalbėjimo situacijų, bet ir iš priesagų. „Paprastai emociinį vertinimą turinti priesaga „nugali“ žodžio reikšmės loginį aspektą. Žodis, turintis aiškių negatyvių vertinimų, gavęs deminutyvinę priesagą, tampa teigiamai konototas ir atvirkščiai“ (Gudavičius 2000: 127).

⁵¹ Žemaičių tarmėje deminutyvinės priesagos *-elis, -ėlis* vediniai turi *-(i)u-* kamieno formas (Ambrazas 2000: 95).

Paprasto, eilinio žmogaus menkumas, niekinamas vertinimas atsiskleidžia tekstuose, kalbančiuose apie tokio žmogaus bei valdžios ir jos atstovų santykius. Deminutyvinė forma rodo, kad žmogus valdžios ir jos atstovų vertinamas menkinamai arba niekinamai (317–319), atsispindi ir jo turtinė padėtis, kai greta deminutyvo vartojami būdvardžiai *paprastas*, *biednas*, veiksmazodis *vargti* (320–323).

(317) *Visa [valdžia] atsiima, o tau, žmogėli, nieko nelieka* (KpŽ IV 1028).

(318) *Vienas žmogėlis sugalvojo pasigeryt savo ponui* (ZanŽ III 763).

(319) *Nebėr arklio, tai žmogėlį vieton jo pakinkė* (KpŽ IV 1028).

(320) *Visai paprasti žmonėliai buvo* (ZanŽ III 765).

(321) *Tai teip i vargo žmonėliai* (ZanŽ III 765).

(322) *Biednas buvo žmogėlis* (pamiškėje) (DvŽ II 583).

(323) *Ką gi biednas žmogūtis darysi?* (LKŽe, Švnc).

Deminutyvinė forma tarsi sumažina, sušvelnina neigiamus žmogaus bruožus (324). Kartais deminutyvas reiškia ne mažinimą, o didinimą. Pavyzdžiui, tvirtas charakteris nusakomas būdvardžiu *pokietis* (325).

(324) *Pàsiaustys (išdykęs) žmogėlys buvo* (KpŽ IV 1027).

(325) *Tėvas buvo pokietis žmogėlis, o sūnus toks siaustas, kad nei rublio kišenėje nepalaiko* (LKŽe, Šmn).

Įdomu, jog šalia deminutyvų *žmogelis*, dgs. *žmogeliai* yra užfiksuotos tos pačios priesagos deminutyvinės formos (326, 327), padarytos iš pamatinio žodžio *žmonės* daugiskaitos – *žmonelis* ‘žmogelis’, *žmoneliai*, *žmonelės* ‘paprasti žmonės’ (dar žr. Urbutis 1978: 189).

(326) *Choť seni žmonėliai, ale galvojo gerai* (DvŽ II 584).

(327) *Reikia vikraus žmonėlio* (DvŽ II 586).

Rytų ir pietų aukštaičių šnektose vartojamas deminutyvo *žmogelis* sinonimas *žmogiokas*⁵², tačiau tarmių žodynai tokių žmogaus deminutyvinių formų neužfiksavę.

(328) *Žmogiokas buvo aštuonius maišus [bulvių] pasodinęs <...>* (LKŽe, Slk).

(329) *Nebūt toks girtuoklis, būt nieko sau žmogiokas* (LKŽe, Gdr).

52 Paprastai šios priesagos deminutyvai žymi vidutinio dydžio daiktus ir gyvus padarus (Ambrazas 1993: 141).

Deminutyvinę reikšmę ‘menkas žmogus, žmogelis’ yra išsaugoję kitų priesagų derivatai: *žmogėkas*, *žmogynas*, apibūdinami būdvardžiais ir dalyviais *neblogas*, *geras*, *seniausias*, *atsibastęs*, pabrėžiantys ne tik gerąsias (330–332) žmogaus savybes, bet ir menkumą, nepastovumą. Išryškėja neigiamas keičiančio gyvenamąją vietą (333) žmogaus vertinimas.

(330) *Davė pensiją, davė ką kokis seniausias žmogėkas, tai nesėdėj rankas sustatę* (DvŽ II 583).

(331) *Tep yr neblogas žmogėkas* (DvŽ II 583).

(332) *Jis žmogynas geras* (DvŽ II 583).

(333) *Šitas žmogynas atsibastęs net iš Švencionių koks* (KltŽ 431).

Priesagos *-ynas* deminutyvai pietų aukštaičių šnektose turi tikrąją mažiškinę reikšmę (332), o rytų aukštaičių šnektose – menkinamąją reikšmę (333).

Priesagos *-ėnas* vedinys – ypatybės turėtojas *žmogėnas* – turi menkinamąją reikšmę ‘suktas, nedoras žmogus’ ir mažiškinę⁵³ reikšmę. Šios priesagos derivatai labiau paplitę rytų aukštaičių tarmėse (334), plg.: *aūlavėnas* ‘didelio ūgio, bet kvailas žmogus’ (LKŽe, Šln), *pamėnas* ‘šmėkla, pamėklė (apie sunykusį, sergantį žmogų)’ (LKŽe, Slm).

(334) *Tas žmogėnas dažnai savo ranką svetimoj kišenėj laikė* (LKŽe, Tr).

Gana gausi *žmogaus* derivatų grupė, kuriai priklauso žodžiai, įvardijantys panašaus į žmogų pavidalo būtybę ar žmogų be lyties skirtumo: *žmogystà*⁵⁴, *žmogystė*, *žmōgitka* ‘žmogysta’ (ZtŽ 811), *žmogysčią* ‘žmogysta’ (ŠvakžŽ II 494).

Priesagos *-ysta*, *-ystė*, be abstrakčių reikšmių (žr. Skardžius 1996: 368–369), reiškia dar ir atskirą žmogų, t. y. žmogaus sutvėrimą, žmogaus pavidalą, tam tikrą žmogų. Tarmių žodynuose⁵⁵ užfiksuoti derivatai, pabrėžiantys žmogaus regimybę (tariamai regimą dalyką, apgaulingą vaizdą), neaiškų jo pavidalą (335, 336) ar neaiškia jo asmenybę (337), dar nesusiformavusį, nesubrendusį žmogų (338). Šie derivatai atskleidžia žmogaus išvaizdos (336, 342), dvasinio ir fizinio brandumo (337, 338) vertinimą, juo

53 Šios priesagos deminutyvai plačiau vartojami latvių kalboje ir jos tarmėse.

54 Derivatas plačiau aptartas prie sinonimų, žr. p. 52–53.

55 Priesaga *-ystė* yra kilusi iš priesagos *-ysta* (Ambrasas 2000: 19). Priesagos *-ysta* derivatai labiau paplitę žemaičių, o priesagos *-ystė* derivatai – nemažuose pietų, rytų ir vakarų aukštaičių tarmių plotuose.

pabrėžiama, kad tai dar ne žmogus, tik pavidalas (340, 341), kartais labai aiškiai parodo niekinamą, menkinamą vertinimą (339).

(335) *Tamsiai nemačiau, rodės, ka žmogystà, o ten medis buvęs* (KrtnŽ 503).

(336) *Stovėjo tokia žmogystà, tamsiai gerai neįveiziejau, ar ans buvo pliks, ar apsi-daręs* (KrtnŽ 503).

(337) *Koks iš ano žmogus, tiktai žmogystà* (KrtnŽ 503).

(338) *Karo aš nemačiau, nes trijų savaičių žmogystà buvau* (ZanŽ III 763).

(339) *Toks tinai ir žmogystà, tin beprotis* (DūnŽ 460).

(340) *Kas ten par žmogystà buvo* (DūnŽ 460).

(341) *Vo pasirodė, – žmogystė* (ŠvakžŽ II 494).

(342) *Kai žmogystė, i dirba visa kū, i apstaisyt' moka* (KltŽ 431).

Lietuvių tarmių žodynai pateikia ir žodžio žmogysta deminutyvinių formų, pa-vyzdžiui, žmogysčikė ‘žmogus, asmuo’ (JrbŽ).

Visuomeninius santykius, visuomeniškumą ir visumą žymi vediniai *žmonija* ‘žmonės, liaudis’, *žmonysta* ‘svečiavimasis, viešėjimas’.

(343) *Vakare škandalų negirdėt, apsiramina žmonijà visa* (ZanŽ III 766).

(344) *Iš visos žmonių surašo i į laikraščius deda* (ZanŽ III 766).

Priklausomybės santykius rodo būdvardis *žmoniujis* ‘žmonių, priklausantis žmo-nėms’: *žmoniujai vaikai* (LzŽ 297), taip pat teigiamo emocinio vertinimo požymį turi ir rūšinę ypatybę rodo iš daiktavardžio *žmogus* su priesaga *-inis* pasidarytas būdvardis *žmoginis* ‘prijunkęs, prisirišęs prie žmonių’, dažniausiai kalbama apie šunį, kartais apie kitą naminių gyvūną, priklausantį žmogui (345).

(345) *Žmoginis tas šuniuks, vis prie žmonių* (KzRŽ II 547).

Žmogui vertybėmis tampa tik jam asmeniškai reikšmingos, jo gyvenimo tikslus ir poreikius atitinkančios gėrybės (plg. Šalkauskis 1991). Pasak poeto Justino Marcin-kevičiaus, „atrodo, kad XX amžiaus žmogaus jau niekuo nenustebinsi – gal tik geru-mu, žmoniškumu“ (cituota iš LKŽe). Atskiro dėmesio nusipelno pačios svarbiausios vertybės – *žmogiškumas* ir *žmoniškumas*. Žmoniškumą įprasta nusakyti dvasinėmis vertybėmis. Žmoniškumo sąvoka suprantama skirtingai, tačiau dažniausiai ji nusakoma

kaip moralinė savybė, apibūdinanti nuoširdų, supratingą, gailestingą, pagarbų, neabejingą ir pasiaukojantį dėl kitų gerovės žmogų.

Darybinės priemonės emocijam vertinimui reikšti lietuvių tarmėse leidžia pabrėžti emocinį žmogaus santykį su pasauliu. LKŽe ir tarminiuose žodynuose skiriama reikšmė būtent doram asmeniui pabrėžti rodo aiškią sąsają su būdvardžių *žmogiškas* ‘būdingas žmogui’ ir *žmoniškas* ‘būdingas geram žmogui, humaniškas’ išryškinamais požymiais, kurių teigiamas konotacijas dar labiau pabrėžiarieveiksmiais *žmogiškai* ir *žmoniškai* nusakomi veiksmai ir būsenų požymiai: ‘gerai, normaliai’ ir ‘gerai, patogiai, tinkamai; humaniškai’. Priesagos *-iškas* vediniai reiškia kokių nors kieno būdingų ypatybių turėjimą, panašumą, kartais paprastą, paviršinį, bet dažnai ir vidinį, susijusį su pačia daikto esme (Skardžius 1996: 153).

Žmogiškumas labai plati sąvoka, tačiau jo konkretumas išsikristalizuoja tarmių kontekstuose. Žmogiškumas – tai buvimas žmogumi, panašumas į žmogų, o ne į kokią nors kitą būtybę, bei turėjimas žmogui būdingų savybių. Skiriamos dvi žmogiškumo savybių grupės: 1) išorinės – žmogus kaip fizinė būtybė (ją apibūdina būdvardis *žmogiškas*); 2) vidinės – žmogus kaip psichinė būtybė (ją apibūdina būdvardis *žmoniškas*).

Šie du žodžiai, kurių daryba remiasi vienaskaitos ar daugiskaitos formomis, kelia klausimų ir kartais verčia abejoti, ar *žmogiškas* ir *žmoniškas* vienodai suvokiami, ar turi skirtingų požymių? Tarmių žodynuose būdvardžių *žmogiškas* ir *žmoniškas* reikšmės apibrėžiamos skirtingai (žr. 3 lentelę, p. 66): *žmogiškas* – ‘geras, doras’ (346),rieveiksmis *žmogiškai* – ‘gerai, normaliai’ (347). Gerokai dažniau tarmių žodynuose užfiksuotas būdvardis *žmoniškas*, apibrėžiamas pateikiant įvairių teigiamų bruožų: *geras, padorus, kitus užjaučiantis* (348), *padorus, geras, normalus* (353, 354), *geras, humaniškas* (352), *būdingas geram žmogui, humaniškas* (349–351).

(346) *Ans visuomet paded, dideliai žmōgiškas žmōgus* (ŠvakžŽ II 495).

(347) *Geriau dirbt žmōgiškai, ka būtum [burokų]* (ŠvakžŽ II 495).

(348) *Daug vargo matęs, gal bus žmōniškas* (KzRŽ II 548).

(349) *Reikia būt visiem žmonim, ir tada viskas būna žmōniška* (ZanŽ III 766).

(350) *Geras kur yr, tas y žmōniškas* (ŠvakžŽ II 496).

(351) *Buvo ir žmōniškų gspadorių* (ŠvakžŽ II 496).

(352) *Yr i valdininkų žmōniškų* (DūnŽ 460).

(353) *A tę yra jaunimo da žmōniško apė jum?* (VdškŽ 923).

(354) *Keturis [vaikus] užauginau, trys žmōniški, vienas kitoniškas* (VdškŽ 923).

(355) *Juk rokuokis žmóniškait, o ne beždžioniškai* (ŠvakžŽ II 496).

(356) *Ir žmōgiškais (vardais) vadina šunį* (DvŽ II 583).

Teigiamas šių būdvardžių konotacijas patvirtina ir sustiprina žodžio *žmoniškas* sinonimai *humaniškas*, *geras* (SŽ) ir antonimas *nežmoniškas* ‘kuris nedoras, žiaurus’ (AŽ) (apie *nežmoniškas* ir *nežmoniškai* žr. p. 66).

Kartais tų žodžių reikšmių skirtumai susiniveliuoja ir tekste jie vienas kitą pakeičia, yra painiojami (347, 355). Požymis ‘žmonių vartojamas’ rodo neutralų vertinimą: nerodo nei teigiamo, nei neigiamo požiūrio (356).

Būdvardžiai *žmogiškas*, *žmoniškas*,rieveksmiai *žmogiškai*, *žmoniškai*, daiktavardžiai *žmogiškumas* ir *žmoniškumas* sietini su *žmogaus* reikšme ‘protingas, malonus, geras, doras, rimtas asmuo’. Žmogaus lūpose dažnai skamba žodis *žmoniškumas* (357–360), kai kalbama apie moralę. Jeigu neturi teigiamų savybių, nusakančių žmogaus esmę, vadinasi, nesi geras žmogus, nevertas žmogaus vardo. Pasak filosofų, *žmoniškumas* priklauso nuo žmogaus širdies ir dorinio išauklėjimo (LKŽe, FT).

(357) *Žmonės žmoniškūmo neturi* (ZanŽ III 766).

(358) *Kame tau bebūs žmoniškūmas, visi tik savo beveizi* (ŠvakžŽ II 496).

(359) *Reikia būt visiem žmonim ir tada viskas būna žmóniška* (ZanŽ III 764).

(360) *Nebēr žmoniškūmo i daktarai į velnius virsta* (KzRŽ II 549).

Būdvardis *žmoniškas* turi kokybinę reikšmę ir dar sustiprina žmogaus ypatybių kiekį (361) bei laipsnį (362).

(361) *Itas žmuoj žmóniškas* (LzŽ 297).

(362) *Žmóniškait susitarė, išėjo* (DūnŽ 460).

Daiktavardiniai būdvardžiai *žmogiškas* ir *žmoniškas* kartais turi perkeltinę panašumo reikšmę, t. y. žymi ne „kaip kas“, o „kaip kieno, ko“. Perkeltinei panašumo reikšmei yra artima šių būdvardžių darybinė reikšmė – ‘būdingas, įprastas, priskiriamas žmogui, susijęs su žmogumi’ (363, 364). Teigiamas minėtų būdvardžių konotacijas dar paryškinarieveksmiai *žmoniškai* ‘gerai, patogiai, tinkamai, kaip reikiant, deramai’ (365–366) ir *žmogiškai* ‘gerai, normaliai’ (368).

(363) *Vieną kartą žmóniškus batus ir man’ nupirko* (VdškŽ 923).

(364) *Dirbt reikėjo, o nē apsiavimo, nē apsilvilkimo žmóniško nebuvo* (VdškŽ 923).

- (365) *Už tas medžiagas, būdavo, prašo žmóniškait* (ZanŽ III 766).
 (366) *Nei aš velkuos žmóniškait, ni be niek, nebeįdomu man* (VdškŽ 923).
 (367) *[Jaunimas] nebeapasako nieko žmóniškait, tiktai kir, mir, kar, mar* (nekalba lietuviškai) (VdškŽ 923).
 (368) *Geriau dirbt žmōgiškait, ka būtum [buroku]* (ŠvakžŽ II 495).

Veiksmo, būsenos ar ypatybės laipsnį ir intensyvumą rodo neigiamos konotacijos būdvardis *nežmoniškas* ‘viršijantis žmogaus jėgas, labai didelis, stiprus, begalinis, neap-sakomas, nepadorus’ (369) ir prieveiksmis *nežmoniškai* ‘labai, nepaprastai; nepadoriai’ (370–373), sudarydami kolokacijas su veiksmazodžiais *norėti, gerti, susibarti, kankinti, dirbti, vežti*, pabrėžia veiksmo intensyvumą. Neiginys ne tik paneigia turimą, bet ir suteikia naują antoniminę reikšmę. Su neigimo priešdėliais sudarytos antonimų poros paprastai turi kokybės reikšmę (Ermanytė 2008: 37). Kartais žmonių savybės perkelia-mos reiškiniams, norint parodyti ko nors labai daug, ko per daug net ir žmogui (377).

- (369) *Nežmóniškas tas jo norėjimas išgert* (KzRŽ II 19).
 (370) *Tas vyras jai nežmóniškait geras* (KzRŽ II 19).
 (371) *Má tę buvo nežmóniškait gerai* (KzRŽ II 19).
 (372) <...> *susiriejo, susiėdė nežmóniškait* (KzRŽ II 19).
 (373) *Jie kankino tuos žydus nežmóniškait* (KzRŽ II 19).
 (374) *Anas nežmóniškait dzirba* (LzŽ 297).
 (375) *Dėžėm(i)s ūgas vėžė nežmóniškait* (DūnŽ 460).
 (376) *Tep nežmóniškait, be cukro geriat?* (DrskŽ 483).
 (377) *Lietus lyja nežmóniškait* (KzRŽ II 19).

3 lentelė. *Žmogiškas, žmoniškas*

Definicija	žmogiškas	žmogiškai	žmoniškas	žmoniškai	žmoniškumas
geras, doras	ŠvakžŽ				
būdingas geram žmogui, humaniškas			ŠvakžŽ, ZanŽ	ŠvakžŽ	ZanŽ
gerai, normaliai		ŠvakžŽ		KzRŽ	
					ŠvakžŽ
gerai, patogiai, tinkamai				KzRŽ	
geras, padorus			KzRŽ		KzRŽ

Definicija	žmogiškas	žmogiškai	žmoniškas	žmoniškai	žmoniškumas
humaniškumas					KzRŽ
geras, humaniškas			DūnŽ, LzŽ	DūnŽ	
geras, padorus, kitus už- jaučiantis; vertas, tinkamas (apie daiktą)			KzRŽ		
tinkamai, kaip reikiant, deramai				KzRŽ	
padorus; geras, normalus			VdškŽ		
žmonių vartojamas	DvŽ				

Lekšemos *nežmoniškas* ir *nežmoniškai* turi sinonimų *žiaurus* 'kuris kitų nesigaili, neužjaučia ar net kitus kankina' ir *labai* 'dideliu mastu', nusakančių ypatybę ir tos ypatybės kiekį (378). Vakarų aukštaičių kauniškių žodynuose užfiksuotas žodžio *žiaurus* sinonimas *baisus*, reiškiantis 'piktas, bjaurus', kalbant apie žmogų (379).

(378) *Mūs kaime žmónys labai žiaurūs* (KzRŽ II 534).

(379) *Baisus tę žmōgus buvo* (ZanŽ I 98).

Žmogui būdingos savybės dar labiau išryškinamos būdvardžių *žmogiškas*, *žmoniškas* ir prieveiksmio *žmoniškai* antoniminėse porose, pateikiamose „Antonimų žodyne“: *žmōgiška* 'tai, kas būdinga žmogui, gera' – *vėlniška* 'tai, kas būdinga velniui, bloga'. Apie neteisingą, nedorą piktavali žmogų sakoma: *vėlniškas žmogus*, *vėlniškas* (žmogaus) *charakteris*. Kitos poros: *žmōgiškas* – *antgamtiškas* 'kuris būdingas antgamčiui', *žmōgiškas* 'kuris būdingas žmogui, aukštas' – *gývuliškas* 'kuris būdingas gyvuliui, žemas', *žmōgiškas* 'kuris būdingas žmogui' – *žvėriškas* 'kuris būdingas žvėriui'; *žmoniškas* 'kuris būdingas žmogui, geras' – *nežmóniškas* 'kuris nedoras, žiaurus', *žmóniškas* 'kuris būdingas žmogui' – *žvėriškas* 'kuris būdingas žiauriam žmogui, piktas' (381); *žmóniška* 'laikantis priimtų visuomenės gyvenimo normų' – *šūniškai* 'nesilaikant priimtų visuomenės gyvenimo normų' (380).

(380) *Su šunim šuniškai, su žmōgum žmóniška* (LKŽe, Krš).

(381) *Žvėriški buvo žmōnes* (LKŽe, Drsk).

Aktyviai bendraujant ir veikiant kitą žmogų, suteikiamos doram žmogui būdingos savybės. Priesaginės veiksmažodžio *žmonėti*, *žmoniškėti* formos rodo, kad *žmogus*

gali darytis sukalbamesnis, geresnis, panašesnis į kitus žmones. Sustiprintą ypatybės laipsnį turi priešdėliniai veiksmažodžių vediniai *sužmonėti*, *sužmogėti*, vertybių paradigma, žmogiškumo netekimą, sužvėrėjimą rodo veiksmažodžiai *nužmogėti* ir *žmogždžiauti*.

Tarmių žodynuose užfiksuota grupė vedinių, rodančių aktyvų žmogaus bendravimą su kitais žmonėmis (382–384): *žmonėtis*, *žmoninėtis*, *žmoniautis* ‘svečiuotis’, *pasižmonėti* ‘pabūti žmonėse, pasisvečiuoti’, *apsižmogauti* ‘apsižiūrėti’.

(382) *Tai jum įdomu, pasižmoninėjat* (ZanŽ III 766).

(383) *Per Kalėdas apsižmogauja, piršlį siuncia* (KpŽ IV 1027).

(384) *Antanas vis eina pasižmoniáut* (LKŽe, Snt).

Teigiamas konotacijas turi veiksmažodžių *žmoninėtis*, *žmoniautis* priešdėlių vediniai *pasižmoninėti* ‘būti žmonėse, pasisvečiuoti’, *pasižmoniauti* ‘išeiti į žmones, pasisvečiuoti’, rodantys žmonių bendravimo poreikį, bendruomeniškus santykius ir teigiamą jų vertinimą. Labiausiai aktyvus ir paplitęs *pasižmonėti* ‘išeiti į žmones, pasisvečiuoti, pakieminėti’ (385–388).

(385) *Tai jum įdomu, pasižmoninėjat* (ZanŽ III 766).

(386) *Apsidariau, eisiu ir aš pasižmonėti* (ŠvakžŽ II 495).

(387) *Parvažiuosi, paspėsi – pasižmonėk* (LKŽe, Pkr).

(388) *Gražiai pas juos pasižmonėjom* (LKŽe, Jnšk).

Etnolingvistikai svarbūs tarmių žodynuose pateikiami sudurtiniai žmogaus pavadinimai, kurių antrasis dėmuo turi neigiamą konotaciją.

Žmogus gyvena bendruomenėje, priima bendruomenės nustatytas elgesio normas ir jų laikosi, tačiau negali nuolat būti jų suvaržytas. Kaip vertybių priešingybė išskyla antivertybės (Bartmiński 2009: 216–221). Kaime stengtasi rūpintis kiekvieno bendruomenės nario dorove, o nesilaikantys jos normų būdavo pavadinami atitinkančiais jų elgesį vardais. Kai kurių tarmių žodynuose užfiksuoti neigiamą konotaciją turintys dūriniai: *žmogžudys* ‘žmonių kankintojas, žudikas’, *žmogamušys* ‘žmogžudys’, *žmog(a)-užmušys*, *žmogapjovys*, *žmogėdas* ‘žmogėdra’, *žmogėdis* ‘žmogėdra’, *žmogėdra*, *žmogjoda* ‘žmogaus kankintojas, vargintojas’, *žmogkara*, *žmogkarys*, *žmoglupys* ‘lupikautojas, kyšininkas’, *žmogjoda*, kurių pirmasis dėmuo yra *žmog-*, o antrasis – veiksmažodžiai *žudyti*, *mušti*, *lupti*, *pjauti*, *ėsti*, *jodyti* ir pan. Visų šių vedinių sinonimas – *galvažudys*

‘žudytojas, žmogžudys, užmušėjas’. Šiuo žodžiu dažniausiai būdavo apibūdinami mušeikos⁵⁶.

Žodžio definicijose pabrėžiama, kad tai žmonių kankintojas, žudikas, kas yra nužudęs žmogų, žudo žmones, žmogaus nužudytojas. *Žmogžudys* apibūdinamas kaip žiaurus, piktas, griežtas, negailestingas, bejausmis žmogus, kankinantis, mušantis, varginantis kitus darbais (391, 392). Kalbant apie *žmogžudį*, žvilgsnis krypsta į tautosakos šaltinius. Tarmių žodynuose neretai fiksuojama pavyzdžių (pasakų ir dainų, nekalbant jau apie paremijas) iš tautosakos (389), papildančios tarmių rašytinius šaltinius ir tampa socialinės-psichologinės patirties šaltiniu (Sauka 1970: 1).

(389) *Tada žmogžudys paaiškino, kad kaip jis pareis, kad ji jam surištų rankas pustolke* (ps.) (KzRŽ II 548).

(390) *Mum smilkt, matai, su žmōgžudžiu šnekėjom* (ZanŽ III 765).

(391) *Žmogžudys buvo, žudė šeimyną su darbais* (DūnŽ 460).

(392) *Žmone[s] žudo tokie žmogžudžiai, vargino visus* (DūnŽ 460).

(393) *Žmogžudžiai kitaip nevadina jų* (VdškŽ 922).

(394) *Kaip dabar šitai tokie žmogžudžiai* y (ŠvakžŽ II 495).

Neigiamai vertinamam žmogui pagal jo veiksmus ir poelgius tarmių žodynuose užfiksuoti sudurtiniai žodžiai *žmog(a)mušys*, *žmogpjova*. Kaip rodo LKŽe duomenys, be tiesioginės reikšmės, jie vartojami ir perkeltine reikšme ‘žiaurus žmogus; išnaudotojas’ (395). Tokiais žodžiais vadinami neteisingi žmonės, apgavikai, sukčiai, vagys (396–398).

(395) *Visokių razbainykų, žmogamušių darties pilna* (DrskŽ 482).

(396) *Žmōgpjova, kaip tokia šventa žemė nešioja*] (DūnŽ 460).

(397) *Tokim[s] žmogpjoiams nieks nēr žmogų apdirbti* (apgauti, apsukti, apvogti) (DūnŽ 460).

(398) *Žmōgus vis eina žvėriškyn, a mūso augime buvo tiek vagių, žmōgpjovų?* (LKŽe, Krš).

Viena iš sunkiausių žmogaus nuodėmių – žmogaus nužudymas – *žmogžudystė* (399), o žmogaus padarytas veiksma – *žmogžudžiavimas* (400).

⁵⁶ Baudžiamos laikais dvaruose būdavo skiriami mušeikos, vykdantys plakimo bausmę: *Mušėikos prisiplūkdavo lig valiai* (KpŽ III 948).

(399) [*Dabar*] **žmogžudystės**, *papjauna žmōgų už kelis litus* (ŠvakžŽ II 495).

(400) *Nei jis vagia, nei jis žmogžudžiauja* (ZanŽ III 765).

Netikęs, prastas žmogus, vagis, grobikas įvardijamas dūriniais *žmog(ia)palaikis*, *žmogiavagis*. Antrieji tokių žodžių dėmenys jau turi neigiamas reikšmes: *palaikis* ‘netikėlis, nenaudėlis’, *vagis* ‘kas vagia, neteisėtai savinasi turtą’.

LKŽe medžiaga rodo, kad žemaičių tarmės šnektose vartojama, tačiau žodynuose neužfiksuota žmogaus pavadinimų *žmogakalbis* ‘gerai mokantis ar išmokęs vietinių žmonių kalbą’, *pražmogys* ‘kalbantis kaip tikras lietuvis’, kurių definicijose pabrėžiama, kad kitakalbis žmogus gerai mokąs vietinių žmonių kalbą (401) arba kalbą kaip tikras lietuvis (402). Tai rodo aukštą svetimo žmogaus vertinimą.

(401) **Žmogakalbis** žydas, arba *pražmogiškas* (LKŽe, Šts).

(402) *Buvo toks žydas pražmogys, neišskirsi iš kalbos, kad žydas, ne žemaitis* (LKŽe, Trk).

Tarmių žodynuose užfiksuota sudurtinių žodžių (403, 404), pavadinančių žmogų pagal pojūčiais suvokiamas asmens ypatybes, jo išskirtinius fizinius bruožus (ypač ūgį, kūno sudėjimą ir pan.), bet jų vartojama nedaug, pavyzdžiui, *pusañtražmogis* ‘labai didelis, aukštas žmogus’.

(403) *Ji mažiukė, o tas didelis, toks pusañtražmogis* (KzRŽ II 136).

(404) *Kiek reik drapanų tokiam pusañtražmogiui apsirengt* (KzRŽ II 136).

4 lentelė. Priesagų vediniai

Eil. Nr.	Priesagos	Pavyzdžiai	Žodynai
1.	-elis, -elė, -elys, -elius	<i>žmogelis</i> <i>žmogelė</i> <i>žmogelys</i> <i>žmoneliai</i> <i>žmogelius</i>	KltŽ 431; DvŽ II 583; ZanŽ I 402; KpŽ IV 1028; KrtñŽ 503 VdškŽ 922; KpŽ IV 1027 KpŽ IV 1027 VdškŽ 923; ZanŽ III 765; DvŽ II 584 ŠvakžŽ II 494
2.	-ėlis	<i>žmogėlis</i> <i>žmonėliai</i>	PPAŽ II 820 DrskŽ 483
3.	-iukas	<i>žmogiukas</i> <i>žmoniukai</i>	ZanŽ III 763; VdškŽ 922; KpŽ IV 1028 ZanŽ III 766
4.	-iūkštis	<i>žmogeliūkštis</i>	ZanŽ III 763

Eil. Nr.	Priesagos	Pavyzdžiai	Žodynai
5.	-utis; -utas	žmogutis žmogutas	KzRŽ II 547; DvŽ II 585 ZtŽ 812
6.	-ytis	žmogytis žmogytis	ZanŽ III 763 JrbŽ
7.	-ėkas	žmogėkas	DvŽ II 583
8.	-iokas	žmogiokas	LKŽe, Slk; LKŽe, Gdr
9.	-ynas	žmogynas	DvŽ II 583; KltŽ 431
10.	-aitis	žmogaitis	
11.	-ėnas	žmogėnas	LKŽe, Tr
12.	-elytis		
13.	-eliukas	žmogeliukas	ZanŽ III 763; KltŽ 431; KpŽ IV 1028; VdškŽ 922
14.	-eliūkštis		
15.	-elaitis	žmogelaitis	LKŽe, Skdv; LKŽe, Bt
16.	-utelis	žmogutelis	LzŽ 297
17.	-ištis	žmogištis	LKŽe, Rdm
18.	-ysta	žmogysta	KrtnŽ 503; DūnŽ 460; ZanŽ III 763
19.	-ystė	žmogystė	ŠvakžŽ II 494; KltŽ 431
20.	-ysčia	žmogysčia	ŠvakžŽ II 494
21.	-itka	žmogitka	ZtŽ 811
22.	-yščikė	žmogysčikė	JrbŽ
23.	-ija	žmonija	ZanŽ III 766
24.	-inis	žmoginis	KzRŽ II 547

Senam, pavargusiam žmogui apibūdinti taip pat yra dūrinių, kurie rodo menkinamą vertinimą (405), – žmogbezda ‘sukriošėlis’.

(405) *Seną žmōgbezdaq visi murdo, jug nebsuvoki!* (LKŽe, Rdn).

Leksikografinėje tarmių medžiagoje derivatai ir kompozitai pabrėžia emocinį žmogaus santykį su pasauliu, jo teigiamą ir neigiamą vertinimą.

Apibendrinimas

Apibendrinant šią darbo dalį, galima teigti, kad tarminių žodynų teikiamoje medžiagoje žmogaus derivatų grupė labai įvairi. Pati didžiausia derivatų grupė – deminutyvai (žr. 4 lentelę), rodantys bendrą požiūrį į žmogų ir jo teigiamą (*geras, tykus žmogelis*,

nuojėgus žmogelė, gadnas⁵⁷ žmogutas, švarus žmogiukas ir kt.) arba neigiamą (mažas⁵⁸ žmogytis, menkas žmogeliukas, žmogelis kaip kupstelis, žmogutis kaip gaidys, prikeikė žmogeliūkštis, netikęs, girtas žmogeliūkštis ir kt.) emocinį vertinimą, kurį gali atspindėti ne tik kalbėjimo situacijos, bet ir priesagos.

Priesagos *-ysta* derivatai, įvardijantys panašaus į žmogų pavidalo būtybę ar žmogų be lyties skirtumo, kartais labai aiškiai parodo niekinamą, menkinamą vertinimą.

Žmogaus socialinius santykius, bendravimo poreikį atskleidžia derivatai *žmonija*, *žmonysta*, *pasižmoniauti*, *pasižmonėti*.

Žmogaus veiksmų, patiriamų būsenų ar turimos ypatybės laipsnį bei intensyvumą nusako aptariamoms vertybėms – *žmogiškumas*, *žmoniškumas* ir antivertybėms – *nežmoniškas*, *nežmoniškai*.

Doram žmogui būdingas savybes ir žmogiškųjų vertybių praradimą rodo priesaginiai ir priešdėliniai veiksmažodžių dariniai: *žmonėti*, *žmoniškėti*, *sužmonėti*, *nužmogėti*, *žmogžudžiauti*.

Dūriniais, kurių antrasis dėmuo žodžiui suteikia neigiamą konotaciją, įvardijami neteisingi žmonės, apgavikai, sukčiai, vagys. Tačiau dūriniais atskleidžiamas ir aukštas svetimo, kitos tautos, kitakalbio, žmogaus vertinimas.

⁵⁷ *Tinkamas, vertas.*

⁵⁸ *Nežymios padėties visuomenėje, prastas, neturtingas.*

4. ŽMOGAUS SINTAGMINIAI RYŠIAI

4.1. Frazeologizmai

Ypač svarbūs kultūros saugotojai yra frazeologizmai, teikiantys vertingų duomenų tarmių (kartu ir tautos) pasaulėvaizdžiui rekonstruoti. Pasak A. Gudavičiaus, „etnolinguistikai svarbi ta frazeologijos dalis, kurioje atsispindi tautos dvasinės kultūros ypatybės – papročiai, tradicijos, mitologiniai vaizdiniai“ (Gudavičius 2000: 100). Frazeologiniai ryšiai atspindi įvairius stereotipinius bruožus, siejamus su žmogumi, ir yra geriausiai matomi apibrėžtame mikrokontekste.

Daiktavardžio *žmogus* / *žmonės* frazeologizmai ir kolokacijos, išrinkti iš lietuvių tarminių žodynų⁵⁹ ir „Lietuvių kalbos žodyno“, atskleidžia žmogaus požiūrį į pasaulį, apibūdina žmogaus fizines savybes, charakterio bruožus, socialinę padėtį ir elgesį bendruomenėje. Užfiksuotuose frazeologizmuose gausu žmonių gyvenimo, buities papročių, visuomeninės aplinkos bei tarpusavio santykių ir įvairių kitų praeities gyvenimo bei pasaulėžiūros atspindžių. Tokiuose frazeologizmuose nesunku išvelgti žmonių pastabumą, kūrybiškumą, fantazijos lakumą, mąstymo asociatyvumą, savitą interpretaciją. Kai kuriuose jų atsispindi prieštaringa gyvenimo samprata, ironiškas ar neigiamas požiūris į tam tikrus socialinius reiškinius, kuo nors iš visumos išsiskiriančius žmones.

Frazeologizmai ir kolokacijos apie žmogų kaip individą ir kaip bendruomenės narį išryškina kelis esminius semantinius aspektus.

Psichosocialinio aspekto pagrindinis požymis – žmogaus kaip individo charakterizavimas: pats žmogus yra lyginimo etalonas, pavyzdinis matas, talpinantis visas gerąsias žmogaus savybes ir vertybes: privalu elgtis su kitais taip, kaip reikia (406, 407), t. y. deramai, tinkamai žmogui, pavyzdžiui, *gyventi kaip žmogus* (KzRŽ II 548).

(406) *Priėmė, pavalgydė **kaip žmōgų*** (LKPŽe, Trgn).

(407) *Kaip buvo, taip buvo, bent palaidok **kaip žmōgų*** (LKPŽe, Trk).

Šiuo lyginamuoju frazeologizmu⁶⁰ apibūdinami į akis krentantys veiksmai, požymiai, būsenos. Paprastai teigiama, kad „palyginimas yra stilistinė priemonė vienam

59 Tarmių žodynuose užfiksuoti frazeologizmai turi savo vietą. Jie pateikiami žodžio straipsnio gale po rombo ženkle (◊ arba ◆), yra aiškinami ir iliustruojami.

60 Apie lyginamuosius frazeologizmus plačiau žr. Jakaitienė 2010: 292–293.

daiktui ar reiškiniui sugretinti ar palyginti su kitu, norint pabrėžti, išskirti, išryškinti ar patikslinti kurį nors bruožą ar požymį“ (LKPŽe, pratarmė). Būdinga specifinė aplinka (kitų elgesys, veiksmai) konkrečiu atveju reiškia mažiausiais *priimti* (sutikti, įsileisti į namus), *pavalgydinti*, *palaidoti* ir pan.

Norint pabrėžti mokslo svarbą, žmogaus požiūrį į išsilavinimą, pasakoma frazeologiniu junginiu *žmogumi padaryti*. Tai dažniausiai būdavo tėvų pareiga (408, 409) išugdyti žmogų, turintį visas moralines ir dorovines savybes.

(408) *Tėvas jį žmogumi padarė* (FŽe, Ėr).

(409) *Sunku padaryt žmonėmis – ne arbatą nuryt* (FŽe, Šln).

Frazeologizmuose pastebimas emocinės būsenos nusakymas. Tokie frazeologiniai junginiai atspindi su emocijų raiška susijusias kurios nors kalbinės bendruomenės kultūrinės normas. Labai stebintis kuo nors blogu, apmaudaujant ar skundžiantis, pabrėžiama: *žmogui neina pasakyti* (410), *žmogui negali pasakyti* (414, 415), *žmogui negali pasakyti (nepasakysi)* (411–413), *nėr kaip ir žmogui pasakyti* (416, 417).

(410) *Jau tiek buvo utėlių, kad žmogui neina pasakyt* (ZanŽ III 765).

(411) *Jau tiek aš per jį kenčiu, tai negali žmogui pasakyt* (KzRŽ II 548).

(412) *Ką aš iškentėjus, tai negali žmogui pasakyt* (KzRŽ II 548).

(413) *Tokia stubo betvarkė, žmogui nepasakysi* (KzRŽ II 548).

(414) *Kiek man reikia panešt kantrybės, tai negali ir žmogui apsakyt* (FŽe, Gs).

(415) *Jau toks kungis (tinginys), negali žmogui apsakyt* (FŽe, Rs).

(416) *Muša, keikia vaikus, diedą, nėr kaip i žmogui pasakyt* (KltŽ 432).

(417) *Tinginė nepadabnà, nėr kaip i žmogui pasakyt* (KltŽ 432).

Žmogaus negerbimas, išnaudojimas, skriaudimas, nesiskaitymas su kitais asocijuojasi su lipimu per žmonių galvas (418).

(418) *Neilgai tu būsi, mokslo neturi, tu tik lipi žmonių galvom* (KzRŽ II 548).

Teigiamas labai gero, padoraus žmogaus vertinimas nusakomas frazeologizmais *dūšia ne žmogus*⁶¹ (LKŽe, Bsg), *labai žmogus* ‘geras, padorus’ (LKŽe, Sv).

61 Siejama su krikščioniškosios kultūros subjektu – dvasingu žmogumi.

Žmogui sveikata – taip pat vertybė. Todėl atkreipiamas dėmesys į sustiprėjusį, pasveikusį, pažvalėjusį, pasitaisiusį ir pasikeitusį į gera (n.) žmogų, apie kurį sakoma: *kitas žmogus* (419), *ne tas žmogus* (420). Abejojimas, dvejojimas matyti frazeologizme *žmogus kaip žmogus* (421). Apie negerą, neištikimą asmenį sakoma *žmogaus nėra* (422).

(419) *Na, numigęs kitas žmogùs – daug žvalesnis* (FŽe, Pg).

(420) *Negera (nebegeria), ne tas žmōgus* (LKŽe, Krš).

(421) *Žmogus kaip žmogùs, bet teip toks nekaimyniškas* (KzRŽ I 305).

(422) *Iš jo nēr žmogaūs* (FŽe, Ds).

Nepalanki, prasta situacija ar atliktas darbas apibūdinami su tautosaka susijusiu frazeologizmu – *nei velniui, nei žmogui* (423).

(423) *Padirbo nei velniui, nei žmōgui* (LKŽe, Km).

Frazeologizmuose išryškėja ir socialinis aspektas, apimantis pasakymus, įvardijančius žmonių socialinį elgesį, bendradarbiavimą, socialinę hierarchiją. Sunkiai dirbančio, neapsišvietusio, prasčioko, juodadarbio vertinimas nusakomas kolokacija *juodas žmogus* (LKŽe, Krš), kuri kontekste sudaro opoziciją su *mokytu žmogumi* (424, 425).

(424) *Kad nebūtų juodo žmōgaus, mokytam [būtų] blogai* (FŽe, Krš).

(425) *Tas juodasis žmogùs tų mokytų yr didliai nuskriaustas* (FŽe, Sn).

Frazeologizmai, susiję su emocinėmis būsenomis, atspindi savitus elgesio modelius, veiksmų intensyvumą. Pavyzdžiui, sunkus darbas prilyginamas sunkiam nusikaltimui (426).

(426) *Amerike dirbsi kaip žmōgų užmušęs* (sunkiai) (LKPŽe, Krš).

Visuomet išlieka svarbi bendruomenės nuomonė. Atskiro žmogaus troškimas pasididžiuoti išgaruoja, kai nėra ko žmonėms parodyti (427) ar nepalankiai vertinamas koks poelgis (428). Todėl norima apsimesti, pasielgti veidmainiškai, turint tikslą – tik pasirodyti bendruomenei. Tokio žmogaus veiksmus (dirbti, daryti ir pan.) apibūdina frazeologizmas *dėl žmonių akių* (429, 430).

(427) *Šitiek pinigų supleškinau, ir nēr ko žmonėms parodyti* (FŽe, Mrc).

(428) *Žmonių akyse apsijuokė* (FŽe, Varn).

(429) *Jis dirba tik dėl žmonių akių* (FŽe, Mrj).

(430) *Viską daro tik dėl žmonių akių* (LKŽe, Gs).

Žmogui visada yra reikšminga savarankiško gyvenimo pradžia, prasig gyvenimas. Šis gyvenimo etapas apibūdinamas frazeologizmu *į žmones išėiti* (LKŽe, Jnš, Drsk). Kitas svarbus įvykis kaimo žmogaus gyvenime – dukterų ištekinimas, pasogų davimas – nusakomas frazeologizmu *į žmones (iš)leisti* (431, 432).

(431) *Išleidom dukterį žmonėsna ir jau išdavėm pasogą* (FŽe, Vrn).

(432) *Kurią duosi man skrynelę į žmonės leisdama?* (FŽe, Vlkv).

Tarmių žodynuose užfiksuota frazeologizmų, kurių aplinkoje esama asmenvardžių ar vietovardžių, nusakančių objekto kiekį (433) ar pabrėžiančių ypatybę (434).

(433) *Tiek žmonių, kaip pri Senkaus talkoje*] (ŠvakžŽ II 495).

(434) *Darbštūs kaip Darbėnų žmonės* (LKPŽe, Slnt, Šll).

Šie frazeologizmai susiję su nekalbine tikrove, juose glūdi gyvenimo patirtis, ilgametė žmonių išmintis, jų pamatas – veikiausiai kokia nors ypatybė (434), gyvenimo faktas, kasdienės buities situacija, kai nebuvo nė vieno žmogaus Senkaus organizuotoje talkoje (433).

Žmonių gausumą, buvimą arti vienas kito pabrėžia kolokacija *žmogus prie žmogaus* (435), pastarosios kuriamo vaizdo pamatas yra konkreti situacija – kaimo gyventojų sukėlimas iš vienkiemių į gyvenvietes.

(435) *Sukėlė (sukraustė gyventi), daba y žmōgus pri žmogaūs* (ŠvakžŽ II 495).

Apeliuojant į pačias žmogiškiausias savybes, kreipiamasi į asmenį *būk žmogus*, labai prašant, ką padaryti (436, 437) arba ko nedaryti (438), taip pat emociškai stebintis pabrėžiama, kad žmogus – Dievo kūrinys (439).

(436) *Būk žmogūs, paskolink dviratį* (FŽe, Jnš).

(437) *Būk žmōgus, Jūzap, padaryk* (LKŽe, Trg).

(438) *Būk žmōgus, nelįsk kur nereikia* (LKŽe, Šv).

(439) *Žmōgau Dievo, ką kalbi* (LKŽe, Rm).

Žmogaus gyvenimo pabaiga ir neišvengiama mirtis, susijusi su tam tikra priežastimi, konstatuojama frazeologizmu *po žmogaus* (440).

(440) *Jeī vandens neduos – po žmōgaus* (ZanŽ III 765).

Aptarti frazeologizmai ir kolokacijos atskleidžia paties žmogaus kaip vertybės, vertybių mato reikšmingumą. Tačiau greta teigiamo vertinimo frazeologizmuose ir kolokacijose aiškiai suvokiamas ir neigiamas žmogaus silpnybių, nepriimtino, su įprastinėmis normomis nesuderinamo elgesio vertinimas.

4.2. Žmogaus vertybinės nuostatos paremijose

Kalbos pasaulio vaizdo branduolį sudaro vertybės (Niebrzegowska-Bartmińska 2020: 52). Todėl šiame studijos skyriuje dėmesys skiriamas vertybėms, nes žmogus – pirmausia vertybių kūrėjas. Tai jo sąmonėje vyksta pirminė pasaulio diferenciacija: jis išskiria aplinkoje esančius daiktus, gamtos objektus, žmones, juos vertina, sieja su jais tam tikras sąvokas. Žmogų valdo vertybės, jomis žmogus vadovaujasi, dėl jų gyvena (Vasiliauskas 2005: 20). „Vertybės yra idėjos, kurios konkrečiu pavidalu iškyla žmogaus sąmonėje kaip idealai. Jas <...> galima įvardinti kaip atitinkamų reiškinių, dalykų vizijas, užsibrėžtus siekius, kuriais žmogus vadovaujasi gyvendamas, dirbdamas, auklėdamas savo vaikus ir kurdamas ateitį“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 7).

Žmonės vertybes supranta įvairiai: vieniems „vertybės yra tai, kas lengviau pasiekama ir žada greitesnę gerovę, kitiems – sunkumai, kurie užgrūdina, priverčia atsakingai ir iki galo atlikti pradėtus darbus“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 37). Jau senovės pasaulėžiūroje žinomas polinkis pasaulio objektus sisteminti surikiuojant juos hierarchiškai. Žmogus yra aukščiau nei gyvūnai, augalai ar daiktai. Todėl, žeminant žmogų, jis lyginamas su gyvūnais ar daiktais, o aukštinant – su Dievu ar šventaisiais ir angelais. Akivaizdu, kad žmogaus vertinimas iš *viršaus* yra vertinimas Dievo ir aukščiausiųjų jėgų. O vertinimas iš *apačios* yra atsiliepimas tų, kurie gyvena žemiau nei žmogus, – gyvūnų, augalų karalystės, gamtos reiškinių ir netgi daiktų (Tolstojowa 2018: 17).

Pagrindiniai žmogaus bruožai, moralinės vertybės išryškėja paremijose. Visų paremių turinys homocentrinis. Jų adresatas yra žmogus (Grigas 2001: 105). Kadangi paremijos perteikia tam tikrą ne tik tautos, bet ir atskiro žmogaus pasaulėžiūrą, jos yra

svarbus šaltinis etnolingvistams rekonstruojant kalbinį pasaulio vaizdą. Todėl ir lietuvių tarmių žodynuose rasime gausiai užfiksuotų paremių apie žmogų arba susijusių su žmogumi. Visuose tarminiuose žodynuose paremijos turi savo nustatytą vietą, sekant „Lietuvių kalbos žodyno“ pavyzdžiu, jos pateikiamos žodžio straipsnio pabaigoje po ženklų, vadinamo „stogeliu“ (^).

Paremija⁶² – tai būdas mandagiai nepaklusti pranašesniams, kalbant pateikti nenuginčijamą argumentą. Drauge atliekama užslėpta funkcija perteikti tam tikrą pasaulėžiūrą, per tai analizuojami ir interpretuojami žmonės ir patirtis, per tai atpažįstamos tam tikros situacijos (Zaikauskienė 2010: 99).

Paremijos – pirmiausia tai kultūriniai tekstai, kuriems būdinga ypatinga meninė raiška, geriausiai atskleidžianti etninės lietuvių kultūros išskirtinumą. Pasak suomių mokslininkės Outi Lauhakangas, paremijos kaip kultūriniai įrankiai reprezentuoja tradiciją ir jos galią, sprendžiant konfliktus ir stiprinant vieningumo pojūtį (Lauhakangas 2007: 207). Paremijos – tai senieji tekstai, kuriuose išsaugoti šiandien jau nežinomi ir kituose tekstuose neužfiksuoti kultūros, bendruomenės pasaulėžiūros reiškiniai (Rutkowska, Smetona, Smetonienė 2017: 34). Tai tekstai, kurie grindžiami liaudiška išmintimi ir morale, o juose išsakomi teiginiai yra pateikiami visos bendruomenės vardu. Paremijos ne tik atskleidžia tos bendruomenės nuostatas, bet ir reglamentuoja, primeta tam tikras elgesio ir vertinimo taisykles. Jos pasižymi vaizdingomis metaforomis, yra kupinos kultūrinių simbolių, o tai leidžia visapusiškiau suprasti nagrinėjamas sąvokas.

Paremijos apie žmogų sudaro apibrėžtą *makrotekstą*, kuriame galima išvelgti bendresnių semantinių kategorijų motyvus, tematiką, aspektus. Taip galima parodyti didesnę tikrovę, kurioje funkcionuoja tiriamą sąvoką, fragmentą. Semantinė analizė atskleidžia dvasinį žmogaus pasaulį, pasaulio suvokimą ir emocinį santykį su juo.

4.2.1. Žmogus kaip asmuo, individas

Paremijose išryškėja pagrindiniai žmogaus bruožai, moralinės vertybės. Jomis apibendrinama, perteikiama gyvenimo patirtis, perspėjama, draudžiama, įvertinama,

62 Tautosakos specialistai teigia, kad paremių žanras nenunyko ir nėra nykstantis: turimi tradicinės ir šiuolaikinės vartosenos pavyzdžiai rodo, kad paremijas tebevartoja visų kartų lietuviai. Paremijos laikomos kultūros istorijos duomenų šaltiniu (Grigas 2001: 118).

pasigiriama (Zaikauskienė 2011: 64). Per jas analizuojamas ir interpretuojamas žmogus, jo patirtis.

Paremijų *mikrotekstuose* leksikos vienetai išryškina tuos reikšmės elementus, kurie išlieka nepastebimi kituose kalbiniuose kontekstuose. Susikoncentravus į mikrotekstą – pavienes paremijas, kurios paprastai yra sakiniai, galima nustatyti pagrindinio žodžio, branduolio sąsajas su kitais to sakinio nariais. Patarlių kontekstų leksiniai vienetai atskleidžia tuos reikšmės elementus, kurie kituose kalbiniuose kontekstuose lieka paslėpti ir nematomi (Rutkovska 2016: 105). Pavyzdžiui, teigiami ir neigiami žmogaus bruožai: *geras, paprastas, kantrus, atlaidus, norintis susipažinti ir pažinti, va-lingas, darbštus, nevengiantis darbo, godus, pavydus, saldžialiežuvis, besistengiantis įtikti kitiems, jautrus, užsispyręs*.

Paremijų tyrinėtojai mini bendrąją edukacinę paremių funkciją, suprasdami ją kaip mokymą „tinkamai“ pavartoti paremią – dažniausiai omenyje turimas bendras auklėjamasis paremių vaidmuo (441). Kaip teigia Donatas Sauka, „pamokomoji idėja patarlėje skelbiama kaip nekintamas, amžinas dėsnis“ (Sauka 1970: 279).

(441) *Kiaulių neganęs – žmogumi nebūsi* (LKŽe, Pšl).

Amerikiečių antropologės Ruth Finnegan nuomone, dažnesnė bendroji auklėjamoji paremių paskirtis, reiškiamą apibendrinamuoju pastebėjimu, kodėl žmonės taip elgiasi, kodėl turėtų taip elgtis arba kodėl nederėtų taip elgtis, o sąmoningai auklėjamaisiais tikslais paremijos vartojamos rečiau (Zaikauskienė 2010: 99).

Svarbu suvokti tai, kad žmogaus santykis su jį supančiu pasauliu yra dviejų dimensijų – nuo žmogaus į pasaulį ir nuo pasaulio į žmogų (Tolstojowa 2018: 17). Kitaip tariant, žmogus ne tik ‘savinasi’ (arba prisiskiria sau) pasaulį, primeta jam savo taisykles, bet ir prisitaiko ‘matuojasi’ išorinį pasaulį pats sau, t. y. kategorizuoja ir vertina žmogų, patį save, vartodamas gyvūnų (445, 446, 456, 458, 467–469, 472, 479, 481, 483, 489–491, 498), augalų (449, 480) ar materialių dalykų (448, 466, 478, 492–494) pasaulio sąvokas ir terminus, tačiau abiem atvejais, savo kategorijomis apimdamas pasaulį arba įtraukdamas save į jį supančio pasaulio kategorijas, žmogus sieja save su pasauliu.

Paremijos (patarlės ir priežodžiai) apie žmogų kaip asmenį, individą atskleidžia keletą aspektų: psichinį, fizinį, buitinį, biologinį, religinį.

Psichinis aspektas (P) apima dvasinį pasaulį, protą, intelektą, gebėjimus (442–444, 448), charakterį (445–450), išgyvenimus (451, 452).

(442) *Kad žmogus pats protą neima, kiti jam neįduos* (LKŽe, M 290)⁶³.

(443) *Kiek žmogaūs, tiek ir proto* (LKŽe, Jnš).

(444) *Koks žmogùs, toks ir protas* (LKŽe, Sch 104).

(445) *Ant gero žmogaus ir šunys neloja* (LKŽe, Grv).

(446) *Gerą žmôgų kiaulės suėda* (LKŽe, Lš).

(447) *Sako, kad geram žmôgui visur gerai, o blogam ir bažnyčioj bėdos* (LKŽe, Dgč).

(448) *Seną žmôgų mokyt – save durnyt* (ZanŽ III 764).

(449) *Akmuo kantrus, o žmogùs da kantresnis* (LKŽe, Tr).

(450) *Kas nesigaili medžio, tas ir žmogaūs nesigailės* (LKŽe).

(451) *Bėdos ne tvorom, stogais eina, o žmonėm* (LKŽe, Ds).

(452) *Viena bėda ne bėda, kap dvi, kap trys, tai žmôgų suėda* (LKŽe, Pns).

Fizinis aspektas (F) apima asmens savybes: išvaizdą, aprangą, kūną ir jo dalis, fiziologiją, sveikatą, ligas ir pan. Nors dominuoja trumpučiai tekstai, vis dėlto pasitaiško ir detalesnių apibūdinimų. Ironiškas požiūris į žmogaus fizinę būklę (454), amžių (455–457), silpnumas (458) perteikiamas nukaršusio gyvulio apibūdinimu (459):

(453) *Žmogaūs žabalo neklausk kelio* (LKŽe, An).

(454) *Žmogùs senyn, duobė artyn* (LKŽe, Tr).

(455) *Žmogùs sensti ir mokies* (KpŽ IV 1029).

(456) *Seną gyvulį papjauna, o seną žmôgų ne* (KpŽ IV 1029).

(457) *Žmogùs silpnyn, liga stipryn* (LKŽe, Ds).

(458) *Juk šuô negyven tiek kai žmôgus* (JrbŽ).

Buitinis aspektas (B) apima pasakymus, susijusius su gyveniškomis situacijomis, požiūriu į gyvenimą (460, 463, 465), gero ar blogo gyvenimo tarpsniu (464, 465),

63 Sentencinėje patarlės metaforoje perkėlimo pagrindas, t. y. bendrasis dviejų metaforos sudėtinų dalių požymis, yra tam tikro akivaizdaus dėsningumo pastebėjimas vienoje sferoje (daiktų, gamtos pasaulyje) ir jo perkėlimas į kitą – socialinę, žmonių bendravimo, santykių – plotmę: čia neretai vadovaujamas principu – kaip čia, taip ir ten; jei..., tai... Pavyzdžiui, jeigu *Vietoj gulėdamas ir akmuo apželia* LPP I 330, *tai ir žmogus, vietoj gyvendamas, nesikilodamas, prasigyvena*, arba kaip *Akmens plaukti neišmokysi* LPP I 288, taip ir *negabaus žmogaus neišmokysi*.

žmogaus veiklumą, darbingumą (459, 461, 462), gerovę, vargą, tvarką, darną, mitybą (466). Itin teigiamai vertinamas darbas, darbštumas (462). Išreiškiamas ir požiūris į sunkiai, akivaizdžiai per daug dirbantį žmogų (460, 463).

- (459) *Dėl darbo žmogus sutvertas* (LKŽe, Pošk).
- (460) *Žmogaus visas užpelnas*⁶⁴ – *grabas* (LKŽe, Gs).
- (461) *Darbas žmogu negadina* (ZanŽ III 764).
- (462) *Darbas žmogu puošia, ilgas liežiuvis gadina* (LKT 156, Grž).
- (463) *Darbo nepriveiksi, darbas žmogu priveikia* (KpŽ IV 1029).
- (464) *Genys margas, žmogaūs gyvenimas dar margesnis* (LKŽe, Rod).
- (465) *Ledas yr slydus, o žmogaūs gyvenimas yr da slydesnis* (LKŽe, Sd).
- (466) *Žmogus ne akmuo, nevalges nebus* (KpŽ IV 1029).

Biologinis aspektas (G) apima tuos pasakymus, kurie įvardija tai, kas priklauso biologijai, prigimčiai, gamtai (470–472). Žmonių įtraukimas į gyvūnų klasę (467–469, 472) arba atvirksčiai.

- (467) *Viską šuo supranta kaip žmogus* (KzRŽ II 548).
- (468) *Žmogus kai šuo prė visko priprant: pirmiau cyp, o paskui tyl* (JrbŽ);
- (469) *Žmogus – ne gyvolys, šieno nepaėis* (LKŽe, Šk).
- (470) *Ožka ne gyvolys, motriška ne žmogus* (LKŽe, Kl).
- (471) *Pupa ne grūdas, višta ne paukštis, žmona ne žmogus* (LKŽe, Sl).
- (472) *Vely būt prastu žmogum nei puikia kiaule* (LKŽe, suv.).

Religinis aspektas (R) apima tuos pasakymus, kurie sako, kad Dievas yra teisingas, todėl nevalia skūstis jo sprendimais. Dievas – likimo lėmėjas, nuo Dievo valios priklauso visas žmogaus gyvenimas (473–475).

- (473) *Žmogus vargulys, Dievas godulys* (LKŽe, Zr).
- (474) *Žmogus su bėda, tai Dievas su locka* (LKŽe, Žl).
- (475) *Per žmones žmonėsa, per angelus dangun* (DrskŽ 483).

⁶⁴ Uždarbis, užmokestis.

4.2.2. Žmogus kaip bendruomenės narys

Lietuvių tarmių paremijose išryškėja žmogus kaip bendruomenės narys, jo nuostatos, santykiai su kitais žmonėmis ir tos pačios bendruomenės nariais. Žmogus kaip bendruomenės narys ypač vertinamas, nes požiūrį į žmogų lemia socialinė tikrovė ir aplinka, sukurta ir palaikoma kitų žmonių ar jų grupių. Teigiama, jei patarlė ar priežodis buvo vartojami konkrečioje vietovėje tam tikru metu, vadinasi, tai bendruomenei tai buvo aktualu. Būtent todėl į smulkiają tautosaką galima žiūrėti kaip į informacijos šaltinį apie bendruomenės socialinę ir kultūrinę saviraišką, gyvenimo tvarkos sampratą (Aleknavičienė 2014: 142).

Paremijos kaip socialinės patirties saugojimo ir perdavimo įrankiai teikia nemažai informacijos apie socialinį tapatumą, parodo socialinį klasifikavimąsi, t. y. žmonių skirstymąsi į grupes pagal tam tikrus požymius, atsižvelgiant į tai, kas bendra visiems tos grupės individams ir kuo ta grupė skiriasi nuo kitų. Paremijos iš esmės atspindi socialinę percepciją – socialinių objektų (savęs, kitų žmonių, grupių) suvokimą ir vertinimą (Aleknavičienė 2014: 149).

Paremijose fiksuojamos ir ekspresyviai perteikiamos elgesio normos, apibūdinamos vertybinės nuostatos, tarpusavio santykių ypatumai, lakoniškai apibendrinama per šimtmečius sukaupta patirtis. Kitaip tariant, paremijos parodo, kaip reikia elgtis, kad būtum gerbiamas visuomenės narys, ko reikia vengti.

Pabrėžiant santykius su kitais žmonėmis akcentuojamas pasitikėjimas (476), bendravimo svarbumas (477).

(476) *Geram su blogu žmōgum nepakeliui* (ZanŽ III 764).

(477) *Reikia būt visiem žmoniū, ir tada viskas būna žmoniška* (ZanŽ III 764).

Paremijos apie žmogų kaip bendruomenės narį išryškina du aspektus – socialinį ir psichosocialinį.

Socialinis aspektas (S) apima pasakymus, įvardijančius santykius su žmonėmis, socialinį elgesį (478, 479), solidarumą, bendradarbiavimą, konfliktus, socialinę hierarchiją (480–483). Svarbios socialinės savybės, būdingos tik žmogui ir skiriančios jį nuo kitų gyvūnų, yra darbinė ir kitokia veikla, kaip būdas kryptingai keisti žmogų supantį pasaulį, galimybė kurti darbo įrankius, kalba, sąmonė ir mąstymas, socialiniai

poreikiai (bendravimas, prierašumas), dvasiniai poreikiai (moralė, religija), kolektyvinės gyvensenos formos pasidalijant pareigas tarp individų ir tam tikrose grupėse.

(478) *Kalnas su kalnu nesueina, o žmogus su žmogum sustinka* (LKŽe, Grv).

(479) *Samdytą arklį a žmogų visi kamuoj[a] lig paskutiniųjų* (LKŽe, Pln).

(480) **Medžias** (miškas) *nelygus, ir žmónės nelygūs* (LKŽe, Dv).

(481) **Žmogus** *žmogų kai žiuvis žiuvoj ryja* (LKŽe, Sln).

(482) **Biednas** – *tai ne žmogus* (ZanŽ III 764).

(483) *Žuvis žuvim, o žmogus žmogum gyvena* (LKŽe, LTR).

Viena iš paremiųjų funkcijų – priklausymas bendruomenei (Zaikauskienė 2011: 98), per ją reiškiami kolektyviniai vertinimai. Kolektyve (478, 480) ypač pabrėžiamos moralinės, dorovinės vertybės, teigiamos ir neigiamos emocijos.

Žmogus iš esmės negali gyventi vienas, be sąveikos su kitais žmonėmis (484–486), ypač tais gyvenimo laikotarpiais, kai jis nesugeba tinkamai pasirūpinti savimi ir yra priklausomas nuo kitų (vaikystėje, senatvėje, sirgdamas).

(484) *Senas žmogus tai kaip trupinys kertėj* (niekam nereikalingas) (KpŽ IV 1030).

(485) **Žmogus** *be žmogaus nebūna, o kaip vienas kito neužkenta, édas* (LKŽe, Krš).

(486) *Be žmogaūs ir bažnyčioj ir až bažnyčios neapseisi* (LKŽe, Vj).

Psichosocialinis aspektas (A) apima pasakymus, nusakančius žmogaus požiūrį į kitus žmones, santykį su kitais žmonėmis (gerumą, pavydą), socialinį elgesį, kuris susijęs su tam tikrais psichiniais bei emociniais polinkiais, pavyzdžiui, prierašumas, pagarba, pavydas (487), savanaudiškumas (488), godumas (489, 490), bet ir tolerancija (491).

(487) *Geležį graužia rūdys, žmogų – pavydas* (LKŽe, JT).

(488) *Kiekvieno žmogaus nagai in save užriesti* (LKŽe, Auk).

(489) *Šuniui gana, o žmogui duok kiek reikia* (LKŽe, Šr).

(490) **Žuvis** *kur giliau, žmogus kur geriau* (LKŽe, LMD).

(491) **Arklis** *ant keturių kojų parklumpa, o jau žmogus ant vieno liežuvio ką čia* (dar lengviau) (LKŽe, Kpč).

Paremijose atspindimas žmogaus būdas, santykinai pastovios žmogaus elgesio, jo santykių su kitais žmonėmis savybės (492–494), požiūris į patį save, savo veiklą. Ypač pabrėžiamos moralės, doros vertybės (495–498), teigiamos ir neigiamos emocijos. Viena iš svarbiausių žmogų apibūdinančių savybių – darbas (496–498), žmogaus požiūris į darbą ir keliamos emocijos. Pavyzdžiui, turėdamas daug darbo žmogus pyksta (498).

(492) *Duoną par plutą pažinsi, o žmogų – par būdą* (LKŽe, Trgn)⁶⁵.

(493) *Žmogus ne obuolys, prapjovęs nepažiūrėsi, kas viduj* (LKŽe, Mrj).

(494) *Žmogus ne bandelė, nepralauši ir nepažiūrėsi, kas viduje* (LKŽe, Dkš).

(495) *Alus be apynių, sviestas be druskos, arklys be uodegos, žmogus be doros – visi netikę* (LKŽe, prš.).

(496) *Koks žmogus, toks ir darbas* (KpŽ IV 1029).

(497) *Koks žmogus, tokia ir kalba* (KpŽ IV 1029).

(498) *Bitė pikta, ka darbo neturi, o žmogus – ka per daug turi* (LKT 202, Iš).

Paremijose aiškiai juntamas pašiepimas ar net bandymas sugėdinti asmenį, kuris netinkamai išreiškia emocijas. Paremijos jau savaime turi patariamąjį balsą, jų tikslas yra pamokyti žmogų, kaip elgtis vienoje ar kitoje situacijoje ar kokio elgesio vengti, pabrėžiamas savanaudiškumas (500). Ironiško turinio paremijos perteikia sveiką nuovoką (501, 503), ironišką požiūrį į perdėtą vertybių idealizavimą (499).

(499) *Geram žmoguo nė šūdo negailu* (LKŽe, Lk).

(500) *Kas šalis, tai mada, kas žmogus, tai naravas* (LKŽe, Plvn).

(501) *Pri žmonių eidams pasigalask liežuvį* (LKŽe, Vdk).

(502) *Žmonėms neįtiksi, nors be galvos liksi* (LKŽe, Žg).

(503) *Savo žmoguo nekirk į kaktą* (LKŽe, Krš).

Paremijos kaip socialinės patirties saugojimo ir perdavimo įrankiai teikia nemažai informacijos apie socialinį tapatumą. Žmonės skirstomi į grupes pagal tam tikrus požymius atsižvelgiant į tai, kas bendra visiems tos grupės nariams ir kuo ta grupė skiriasi nuo kitų. Paremijos atspindi socialinę percepciją – savęs, kitų žmonių suvokimą

⁶⁵ Šiame pavyzdyje tiesioginė mintis apie tai, kad duonos kokybė nustatoma pagal plutą, o perkeltinė reikšmė tokia, kad žmogų galima pažinti iš jo elgesio, kalbos, darbo.

ir vertinimą (504, 506). Kaip žmogus suvokia ir vertina pats save, savo tapatumą, priklauso nuo socialinės ir kultūrinės erdvės (505), kurioje jis gyvena ir kurios tradicijomis remiasi.

(504) *Visi žmónys yr geri, jei tik pats būsi geras* (LKŽe, Pln).

(505) *Gero žmogaūs karčema nepagadina, o blogo žmōgaus nei bažnyčia neišmokina* (LKŽe, Kb).

(506) *Per žmónes žmonėsna, per aniolus ing dangų* (DrskŽ 483).

Privalomos elgsenos veiksmo pripažinimas paprastai priklauso nuo bendruomenėje susiklosčiusių ir nuolat palaikomų socialinių ryšių (Grigas 2009: 287). Tokius ryšius (bendruomeniškumą) lemia bendra darbinė veikla, kurią reikia organizuoti taip, kad visoje bendruomenėje ir atskirose jos grupėse būtų užtikrinama ūkio raida, šeimos stabilumas, kartų tęstinumas. Žmogaus veiklą lemia pirmiausia šeimos, paskui giminės ir bendruomenės poreikiai, ne visada sutampantys su žmogaus poreikiais. Kolektyvinis gyvenimas ir bendra darbinė veikla skatina kiekvieną grupės narį derintis prie bendrijos interesų. Kiekvienas bendruomenės narys turi remtis jos pripažįstamomis veiklos bei elgesio normomis. Jei nori išlikti, privalai prisitaikyti, privalai elgtis ne taip, kaip nori, o taip, kaip gali.

Paremijos ne tik atskleidžia žmogaus (kaip bendruomenės nario) nuostatas, bet ir reglamentuoja, primeta tam tikras elgesio ir vertinimo taisykles. Jos pasižymi vaizdingomis metaforomis, kultūriniais simboliais. Visa tai leidžia visapusiškiau suprasti nagrinėjamas sąvokas. Paremių tyrėjai (Aleknavičienė 2014: 141) interpretuodami jas akcentuoja visuotinai galiojančius žmogiškuosius aspektus, pabrėžiančius žmonijos bendrumą. Paremių tekstuose išsaugoti vaizdai apie elgesio įvairiose gyvenimo situacijose taisykles, jose atsispindi gyvenimo suvokimo ir elgesio stereotipai, kuriais kasdieniame gyvenime rėmėsi žmogus, valstietis.

SINTETINĖ DUOMENŲ ANALIZĖ

Pasak Juriiaus Apresjano, žmogus kaip dinamiška, veikli būtybė atlieka trijų tipų veiksmus – fizinius, intelektualius ir kalbinius. Be to, žmogui būdingos tam tikros būsenos – suvokimas, norai, žinojimas, nuomonė, jausmai ir pan. Kita vertus, žmogus atitinkamai reaguoja į išorinį ir vidinį poveikį (Апресян 1995: 39). Mūsų pasaulyje žmogus nėra vienišas, greta jo egzistuoja kiti pasauliai – gyvūnų, augalų, atmosferos reiškinių, taip pat paties žmogaus sukurtas pasaulis (daiktų, artefaktų pasaulis), antgamtinių būtybių pasaulis: žemesnysis, chtoniškasis, pasaulis ir aukštesnysis, dieviškasis, pasaulis. Su kiekvienu iš šių pasaulių žmogus susijęs, į kiekvieną turi savo požiūrį. Žmogus analizuoja ir pats save ir tuo pačiu metu yra suvokimo subjektas ir objektas. Viena vertus, žmogus pasirodo kaip kitų pasaulių matas, prilygina sau kitus pasaulius, kita vertus, save mato kitų pasaulių akimis, lygina save su jais (Tolstojowa 2018: 18).

Leksikografinėje tarmių medžiagoje išryškėja pagrindiniai žmogaus semantiniai aspektai: psichinis, psichosocialinis, socialinis, fizinis, buitinis, biologinis ir lokalinis.

Tarminių žodynų duomenys grupuojami pagal J. Bartmińskio pateiktą fasetų (specifinių bruožų) sąrašą. Taip suformuluota holistinio pobūdžio ŽMOGAUS kognityvinė definicija, kurios turinį sudaro kalboje įtvirtintos žmogaus ypatybės ir pagrindžianti kalbinė (tarminių žodynų) medžiaga, atskleidžia esminius žmogaus parametrus – fasetus.

[ESMINĖ KATEGORIJA] – mąstanti, kalbanti, fizinė būtybė, asmuo, bendruomenės narys; mąstanti, kalbanti, socialinė, biologinė būtybė, asmuo, individas, bendruomenės narys [besiskiriantis nuo kitų gyvų būtybių];

[SAVYBĖS] – a) moralinės vertybės: protingumas, išsilavinimas, teisingumas, žmoniškumas, dėmesingumas, kantrumas, pagarba, tolerancija kitų atžvilgiu, pareigingumas, pasitikėjimas, aukšta savivertė, valia, atjauta, darbštumas, tikėjimas, nuoširdumas, drąsumas; b) neigiamos savybės: pavydumas, godumas, kerštingumas, turto troškimas, nevalingumas, girtavimas, tingėjimas, suktumas; c) fizinės savybės: sveikata, stiprumas, energingumas, jaunumas, senumas, ilgaamžiškumas; d) savybės, nesusijusios su išvaizda: keistumas, nepatiklumas;

[IŠGYVENIMAI] – baimė, gėda, atjauta, pyktis, skundas;

[SOCIALINĖ PADĖTIS, KLASĖ] – ponas, prasčiokas, eilinis, varguolis, žemiškas (*turintis žemės*), dvaro žmogus;

[IŠVAIZDA] – nėra svarbi (negražus, neaukštas, laibas, menkas, sudžiūvęs, susikūprinęs, drūtas); senas, jaunas;

[VEIKSMAI] – darbas, duoklės, ganymas, duoneliavimas, siuvimas, šeiminkavimas;

[DAIKTAI] – pinigai, žemė, namai;

[VALDŽIA] – spaudimas prie darbo;

[KIEKIS] – daug, eilės, šitiek (tiek daug), kaip amaro;

[VEIKSMŲ OBJEKTAS] – samdomas, juodadarbis prasčiokas, kampininkas;

[LAIKAS] – dabartis, praeitis;

[LOKALIZACIJA] – kaimas, miškas, savo vieta (*namai*);

[OPOZICIJOS] – su gyvuliais, žvėrimis, paukščiais, vabzdžiais; jaunas – senas; savas – svetimas;

[KOLEKCIJOS] – šeima, vaikai, šeimyna, kaimynai, draugai.

Apibendrinant visų tarminių žodynų duomenis galima pateikti tokią *žmogaus* kognityvinę definiciją:

Žmogus – tai mąstanti, kalbanti, fizinė būtybė, asmuo, bendruomenės narys; jam svarbios moralinės vertybės: protingumas, išsilavinimas, teisingumas, žmoniškumas, dėmesingumas, kantrumas, pagarba, tolerancija kitų atžvilgiu, pareigingumas, pasitikėjimas, aukšta savivertė, valia, atjauta, darbštumas, tikėjimas, nuoširdumas, drąsumas; jam būdingos ir neigiamos savybės: pavydumas, godumas, kerštingumas, turto troškimas, valios stoka, girtavimas, tingėjimas, suktumas; jis vertina sveikatą, stiprumą, energingumą, jaunystę, gerbia senatvę, ilgaamžiškumą; yra tolerantiškas keistiems, nepatikliems; jam nesvetimi baimės, gėdos jausmai, pyktis, skundas; išvaizda nėra svarbi; žmogus dirba žemę ir kitus įvairius darbus; gyvena kaime, turi savo namus, yra apsuptas šeimos, vaikų, kaimynų, draugų.

IŠVADOS

Lietuvių etnolingvistikoje iki šiol nebuvo taip išsamiai tyrimams pasitelkiami tarminių žodynų duomenys, bet pastaruoju metu jie sulaukia vis daugiau etnolingvistų dėmesio, vis labiau pabrėžiama tarminių žodynų kaip kultūros tekstų reikšmė.

Atlikus lietuvių tarminių leksikografinių šaltinių tyrimą galima konstatuoti, kad tarminiai žodynai atspindi XX a. antrosios pusės kultūrą, yra to laikotarpio kalbinės bendruomenės kultūrinių poreikių liudytojas, visuomenės gyvenimo, jos vertybių sistemos atspindys. Tarminė medžiaga pirmiausia atskleidžia paprasto žmogaus pasaulio suvokimą, kalbos pasaulėvaizdį. Žodynai leidžia stebėti sąvokos genezę, sekti žodžio vartojimą atskirais visuomenės vystymosi etapais, pamatyti reikšmės kitimą ir sąsajas su įvairiais istoriniais įvykiais, atspindėtais žmonių sąmonėje.

Lietuvių tarmių (šnektų) leksikografiniai duomenys, panaudoti kalbiniam ir kultūriniam žmogaus vaizdinui rekonstruoti, parodo sąvokos genezę, taip pat atspindi dabartinę jos būseną, parodo kelių kartų požiūrį, priklausantį tam kalbos sluoksniui, kuriame sutelkti archajiškas ir šiuolaikinis požiūriai.

1. Apibendrinant sisteminę žmogaus vaizdinio analizę galima teigti, kad tarminiai žodynai pateikia platų *žmogaus* leksikografinį vaizdą, tačiau iš keletos reikšmių, užfiksuotų atskiruose tarminiuose žodynuose, lyginant su LKŽe, tarmėms būdingos tik kelios. Šio tyrimo rezultatai tiksliausiai atskleidžia tą pasaulio vaizdą, kuris užfiksuotas tarminiame diskurse. Remiantis tarminių žodynų pavyzdžiais, pasinaudojant Liublino etnolingvistinės mokyklos, vadovaujamos J. Bartmińskio, metodologija, analizuojamas *žmogaus* vaizdinys leidžia rekonstruoti bendrą minėto laikotarpio tarmių atstovų mentalitetą, pasaulio suvokimo būdus, kurie slypi semantiniuose ir stilistiniuose kalbos aspektuose, stereotipuose ir kultūros apraiškose.

Pagal lietuvių tarmių leksikografinius duomenis *žmogus* apibrėžiamas ir kaip fizinė bei psichinė būtybė. Žmogui kaip fizinei būtybei būdinga lytis, amžius, kaip psichinei būtybei – intelektinė veikla, tarpasmeniniai santykiai, taip pat dar vienas labai svarbus požymis, skiriantis žmogų nuo kitų gyvų būtybių, – darbas. Šis požymis žodynų definicijose neatspindimas, bet išryškėja žodžių iliustraciniuose sakiniuose bei tekstuose (paremijose, frazeologiniuose junginiuose). Leksikografinių šaltinių definicijose akcentuojama, kad žmogus – gyva, mąstanti ir kalbanti visuomeninė būtybė,

bendruomenės narys, protingas, malonus, geras, doras, rimtas, gerbtinas asmuo, fiziškai pajėgus ir sveikas, doras, klusnus pavaldinys, dirbantis, bendraujantis, priklausantis nuo kitų, savos tautos ir tikybos.

2. Rekonstruojant kalbos pasaulio vaizdą, sisteminiai duomenys yra svarbiausi, nes sąvoka ir perteikiantis ją žodis tiriami neatsiejamai nuo kitų leksinių semantinių ryšių tinklo, kurio pagrindą sudaro paradigminiai ryšiai (hiperonimai / hiponimai, sinonimai, antonimai, derivatai ir kompozitai) ir sintagminiai ryšiai (junginiai, į kurių sudėtį įeina tiriamas žodis, kolokacijos, frazeologizmai, paremijos).

2.1. Analizuojant hiperoniminius ir hiponiminius ryšius, tarminių žodynų teikiama informacija padeda nustatyti esminius ŽMOGAUS vaizdinio požymius ir vietą leksinėje sistemoje. Tarminių žodynų definicijos nukreipia į žodžius, pavartotus žmogui apibūdinti, – *būtybė, asmuo, mąstanti, kalbanti, visuomeninė, suaugusi, be lyties skirtumo*. Vadinasi, tuo skiriasi nuo kitų gyvų būtybių. Pabrėžtina, kad žodis *žmogus* lietuvių kalbos šnektose turi negausų sinoniminių žodžių inventorių. *Žmogus* yra hiperonimas žemesnės pakopos hiponimams. Tarminiai *žmogaus* sinonimai ypatingi tuo, kad pasižymi emociniais, ekspresiniais komponentais. Šių sinonimų reikšmėse užfiksuotas konkretus regimasis ir girdimasis vaizdas išreiškia neigiamą emocinį požiūrį į vaizdu nusakomus dalykus. Tokių leksemų nemažai rasime ir visuose tarminiuose žodynuose. Žodis *žmogus*, vartojamas kiekviena atskira reikšme, įeina į skirtingas leksines semantines paradigmas ir turi vis kitus sinonimus.

Antonimų poros pabrėžia žmogaus savybes, papildydamos jas tokiais niuansais, kaip beribis valdžios troškimas, nepasotinamas godumas, pavydas, kerštas, melas, žemi instinktai, geiduliai. Lietuvių tarminiuose žodynuose antraštiniai žodžiai – *gyvulus, gyvūnas, žvėris* – turi reikšmių, susijusių su žmogumi, kai siekiama parodyti žmogaus nemandagumą, nekultūringumą, neišmanymą, žiaurumą, piktumą, negailestingumą, nedorumą, tam tikrų taisyklių ir / ar ribojimų nepaisymą.

Tarminių žodynų teikiamoje medžiagoje *žmogaus* derivatų grupė yra labai įvairi. Gausiausias derivatų grandines sudaro pagrindinių žodžių deminutyvai, rodantys bendrą požiūrį į žmogų ir jo teigiamą arba neigiamą emocinį vertinimą, kurį gali atspindėti ne tik kalbėjimo situacijos, bet ir priesagos; vediniai, pavadinantys žmogų arba asmenis, koku nors būdu susijusius su žmogumi (pagal atliekamą darbą, užsiėmimą, veiklą, ypatybes), moralines savybes. Darybinės priemonės emociniam vertinimui

reikšti lietuvių tarmėse leidžia pabrėžti emocinį žmogaus santykį su pasauliu. Ypatin- go dėmesio nusipelno labai plati sąvoka – derivatas žmogiškumas, kurio konkretumas išsikristalizuoja tarmių kontekstuose. Žmogiškumas – tai buvimas žmogumi, panašumas į žmogų, o ne į kokią nors kitą būtybę, bei turėjimas žmogui būdingų savybių, kurios skiriamos į dvi grupes: išorines – žmogus kaip fizinė būtybė (ją apibūdina būdvardis *žmogiškas*) ir vidines – žmogus kaip psichinė būtybė (ją apibūdina būdvardis *žmoniškas*). Etnolingvistikai svarbūs ir tarminiuose žodynuose pateikiami sudurtiniai *žmogaus* pavadinimai. Dūriniais, kurių antrasis dėmuo žodžiui suteikia neigiamą konotaciją, įvardijami neteisingi žmonės, apgavikai, sukčiai, vagys. Tačiau dūriniais atskleidžiamas ir aukštas svetimų, kitos tautos, kitakalbio, žmogaus vertinimas.

2.2. Frazeologizmai ir kolokacijos atskleidžia paties žmogaus kaip vertybės, vertybių mato reikšmingumą. Greta teigiamo vertinimo frazeologizmuose ir kolokacijose aiškiai suvokiamas ir neigiamas žmogaus silpnybių, nepriimtino, su įprastinėmis normomis nesuderinamo elgesio vertinimas. Frazeologizmai apie žmogų kaip individą ir kaip bendruomenės narį išryškina kelis esminius semantinius aspektus. Psichosocialinio aspekto pagrindinis požymis – žmogaus kaip individo charakterizavimas: pats žmogus yra lyginimo etalonas, pavyzdinis matas, talpinantis visas gerąsias žmogaus savybes ir vertybes. Frazeologizmuose išryškėja ir socialinis aspektas, apimantis pasakymus, įvardijančius žmonių socialinį elgesį, bendradarbiavimą, socialinę hierarchiją.

Pagrindiniai žmogaus bruožai, moralinės vertybės išryškėja paremijose. Paremijos apie žmogų sudaro apibrėžtą *makrotekstą*, kuriame galima išvelgti bendresnių semantinių kategorijų motyvus, tematiką, aspektus, taip parodant didesnę tikrovės, kurioje funkcionuoja tiriama sąvoka, fragmentą, ir *mikrotekstą*, kuriame leksikos vietos išryškina tuos reikšmės elementus, kurie išlieka nepastebimi kituose kalbiniuose kontekstuose. Semantinė paremių analizė atskleidžia dvasinį žmogaus pasaulį, pasaulio suvokimą ir emocinį santykį su juo. Paremijos apie žmogų kaip asmenį, individą apima keletą aspektų: psichinį, fizinį, buitinį, biologinį, religinį. Kaip bendruomenės narys, žmogus ypač vertinamas, nes požiūrį į žmogų lemia socialinė tikrovė ir aplinka, sukurta ir palaikoma kitų žmonių ar jų grupių. Paremijos apie žmogų kaip bendruomenės narį išryškina du aspektus – socialinį ir psichosocialinį.

3. Platus įvairių tarminių žodynų teikiamas duomenų spektras leidžia konstatuoti, koks *žmogaus* semantinis ir etnolingvistinis vaizdinys yra įsitvirtinęs XX a. antrosios

pusės ir XXI a. pirmojo dešimtmečio lietuvių kalbos tarmėse, kurie vaizdinio požymiai laikomi svarbiausiais, reikšmingiausiais.

Lietuvių tarminiuose žodynuose užkoduoto *žmogaus* vaizdinio fragmentai sukomponuoti į visumą, t. y. semantines kategorijas, vadinamas fasetais (žr. 87 p.). Žmogus kaip dinamiška, veikli būtybė atlieka trijų tipų veiksmus – fizinius, intelektualius ir kalbinius. Tarminiuose žodynuose labiau atspindėti fiziniai žmogaus veiksmai, susiję su darbu, ūkine veikla. Žmogui būdingos būsenos – baimė, gėda, atjauta, pyktis, skundas. Išvaizda nėra vertingiausias dalykas, svarbiausia, kad žmogus būtų geras.

VIETOVARDŽIŲ SANTRUMPOS

Akm – Akmėnė	Jrb – Jurbarkas
Al – Alytūs	Kal – Kalnālis, Kretingōs r.
Alvt – Alvītas, Vilkaviškio r.	Kb – Kabėliai, Varėnōs r.
Als – Alsėdziai, Plūngės r.	Kl – Kuliaĩ, Plūngės r.
An – Anykšciaĩ	Klm – Keĩmė
Auk – Aukštādvaris, Trākų r.	Klt – Kaĩtanėnai, Švenčionių r.
Brť – Baĩtininkai, Vilkaviškio r.	Klvr – Kalvarija
Bsg – Baisōgala, Radviliškio r.	Km – Kamajai, Rōkiškio r.
Bt – Batakiaĩ, Tauragės r.	Kp – Kūpiškis
Čb – Čiōbiškis, Širvintų r.	Kpč – Kāpčiamiestis, Lazdijų r.
Dg – Daūgai, Alytaūs r.	Kri – Kriukaĩ, Jōniškio r.
Dgč – Degūčiai, Zarasų r.	Krš – Kursėnai, Šiaulių r.
Dglš – Daugėliškis, Ignalinos r.	Krž – Krāžiai, Keĩmės r.
Dkš – Dauškiaĩ, Marijampolės r.	Kt – Ketūrvalkiai, Vilkaviškio r.
Dr – Darbėnai, Kretingōs r.	Ktv – Kietāviškės, Kaišiadorių r.
Drsk – Drūskininkai	KzR – Kazlų Rūdā
Ds – Dūsetos, Zarasų r.	Lk – Luōkė, Telšių r.
Dv – Dievėniškės, Šalčininkų r.	Lkv – Laūkuva, Šilalės r.
End – Endriejāvas, Klaipėdos r.	Lp – Lėipalingis, Lazdijų r.
Ēr – Ēriškiai, Pānevėžio r.	Lš – Liškiaivā, Varėnōs r.
Gdr – Giedraĩčiai, Molėtų r.	Ml – Mielagėnai, Ignalinos r.
Grđ – Giŗdiškė, Šilalės r.	Mlt – Molėtai
Grđm – Gaŗdamas, Šilutės r.	Mrc – Marcinkōnys, Varėnōs r.
Grl – Garliavā, Kaūno r.	Mrj – Marijampolė
Grš – Griškabūdis, Šakių r.	Mšk – Meškūčiai, Šiaulių r.
Grv – Gervėčiai, Baltarusija	Mžš – Mėeziškiai, Pānevėžio r.
Grz – Gruzdziaĩ, Šiaulių r.	Nmč – Nemenčinė, Vīlniaus r.
Grž – Grūžiai, Pāsvalio r.	Paž – Paezerėliai, Marijampolės r.
Gs – Geistaraĩ (dabar Didvyziaĩ), Vilkaviškio r.	Pg – Pagiriaĩ, Kėdāinių r.
Iš – Išlaužas, Priėnų r.	Pjv – Pajevonỹs, Vilkaviškio r.
Jd – Juodāičiai, Jurbarko r.	Pkr – Pakrūojis
Jnš – Jōniškis	Pln – Plūngė
Jnšk – Joniškėlis, Pāsvalio r.	Plng – Palangā
JnšM – Jōniškis, Molėtų r.	Plt – Plāteliai, Plūngės r.

- Plv – Pilviškiai
 Plvn – Palėvenėlė, Kùpiškio r.
 PnmR – Panemùnis, Rõkiškio r.
 Pns – Pùnskas, Lénkija
 Prn – Príenai
 Pš – Pašvitinỹs, Pakruójo r.
 Pšl – Pùšalotas, Pãsvalio r.
 Rdn – Raudėnai, Šiaulių r.
 Rm – Ramýgala, Pãnevėžio r.
 Rmš – Rušniškės, Kaišiadorių r.
 Rod – Ródūnia, Baltarusija
 Rs – Raseiniai
 Sd – Sedà, Mažeikių r.
 Sk – Skaistgirỹs, Jõniškio r.
 Skdv – Skaudvilė, Tauragės r.
 Skr – Skiřsnemunė, Jurbarko r.
 Sl – Sãlos, Rõkiškio r.
 Slk – Sãlakas, Zarasų r.
 Slm – Salãmiestis, Kùpiškio r.
 Slnt – Salantaĩ, Kretingõs r.
 Sml – Smiľgiai, Pãnevėžio r.
 Sn – Seinaĩ, Lénkija
 Snt – Sintautai, Šakių r.
 Stk – Stãkliškės, Priėnų r.
 Stl – Stulgiaĩ, Keĩmės r.
 Str – Strunãitis, Švenčionių r.
 Sug – Sugiñčiai, Molėtų r.
 Sur – Surdėgis, Anykščių r.
 Suv – Suvãlakai, Lénkija
 Sv – Svėdasai, Anykščių r.
 Šk – Šakiai
 Šll – Šilalė
 Šln – Šiaulėnai, Radviliškio r.
 Šmn – Šimónys, Kùpiškio r.
 Šr – Širvintos
 Šts – Šatės, Skuodo r.
 Šv – Švėksna, Šilutės r.
 Švnc – Švenčionys
 Tr – Traūpis, Anykščių r.
 Trg – Tauragė
 Trgn – Taurãgnai, Utenõs r.
 Trk – Tirkšliaĩ, Mažeikių r.
 Užv – Užventis, Keĩmės r.
 Varn – Vařniai, Telšių r.
 Vdk – Vidùklė, Rasėinių r.
 Vdn – Vidėniškiai, Molėtų r.
 Vdžg – Vadžgirỹs, Jurbarko r.
 Vj – Vajasiskis, Zarasų r.
 Vlkj – Vilkijà, Kaūno r.
 Vlkš – Vilkỹškiai, Šilutės r.
 Vlkv – Vilkaviškis
 Vrb – Virbãlis, Vilkaviškio r.
 Vrn – Varėnà
 Vrv – Varanãvas, Baltarusija
 Vvr – Veiviržėnai, Klaipėdos r.
 Zr – Zarasai
 Žb – Žióbiškis, Rõkiškio r.
 Žg – Žagãrė, Jõniškio r.
 Žl – Žėlva, Ukmergės r.

KITOS SANTRUMPOS

acc. – galininkas	m. – vyriškoji giminė
air. – airių kalba	pl. – daugiskaita
angl. – anglų kalba	plg. – palyginkite
arm. – armėnų kalba	pr. – prūsų kalba
bl. – baltų prokalbė	pranc. – prancūzų kalba
dial. – tarmių	pret. – būtasis laikas
dvs. – dviskaita	prš. – buvusios Rytų Prūsijos ir Klaipėdos krašto raštai
gen. – kilmininkas	pvz. – pavyzdžiui
got. – gotų kalba	rus. – rusų kalba
gr. – graikų kalba	s. – senovės, senoji
i. – indų kalba	suv. – suvalkiečių
ide. – indoeuropiečių kalbos	vok. a. – vokiečių aukštaičių kalba
idg. – indogermanų kalbos	vak. toch. – vakarų tocharų kalba
lat. – latvių kalba	vok. – vokiečių kalba
le. – lenkų kalba	žr. – žiūrėkite
liet., lie. – lietuvių kalba	
lot. – lotynų kalba	

ŠALTINIAI

- AŽ – Ermanytė Irena. *Antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/antonimu-zodynas/>.
- C – *Clavis Germanico-Lithuana*: buv. Karaliaučiaus archyvo dviejų tomų rankraštis, parašytas tarp 1673 ir 1701 metų).
- DP – *Postilla Catholica*, tai est: Išguldymas Ewangeliu ... per Kunigą Mikaloiv Davkszą ... iz lękiszko pergūldita ... Wilniui ... 1599.
- DrskŽ – Naktinienė Gertrūda, Paulauskienė Aldona, Vitkauskas Vytautas. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- DūnŽ – Vitkauskas Vytautas. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- DvŽ I–II – *Dieveniškių šnektos žodynas*, vyr. red. Danguolė Mikulėnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005, 2010.
- DŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, aštuntas pataisytas ir papildytas leidimas, elektroninė versija, vyr. red. Stasys Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021.
- E – *Elbingo žodynėlis*, XIV a. prūsų kalbos paminklas (cit. pagal Mažiulis, 1966, 1981).
- FT – *Bendroji filosofijos terminija*, sud. Stasys Šalkauskis, Kaunas, 1938.
- FŽe – *Frazeologijos žodynas*, sud. Irena Ermanytė, Ona Kažukauskaitė, Gertrūda Naktinienė, Jonas Paulauskas, Zita Šimėnaitė, Angelė Vilutytė, vyr. red. Jonas Paulauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/frazeologijos-zodynas/>.
- GK – Iš filosofijos terminų. – *Gimtoji kalba* 1, 1938, 7–8.
- JrbŽ – *Jurbarko šnektos žodynas*: rankraštis.
- JT – Šaulys Kazimieras. *Juodžiūnų tarmė*: rankraščio kopija, 1988.
- KltŽ – Vilutytė Angelė. *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KpŽ I–IV – Vosylytė Klementina. *Kupiškėnų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007, 2010, 2012, 2013.
- KrtnŽ – Aleksandravičius Juozas. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- KTŽ – Gaivenis Kazys, Keinys Stasys. *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas: Šviesa, 1990.
- KzRŽ I–II – *Kazlų Rūdos šnektos žodynas*, vyr. red. Aldonas Pupkis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2009.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* III, red. Jerzy Bartmiński, Małgorzata Brzozowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, PRACA, 2016.
- LEW II – Fraenkel Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Göttingen, 1962.
- Lex – *Lexicon Lithuanicum*: buv. Karaliaučiaus archyvo XVII a. rankraštis.

- LKPŽe – Vosylytė Klementina. *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, elektroninis variantas, 2015. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/palyginimu-zodynas/>.
- LKT – *Lietuvių kalbos tarmės: chrestomatija*, Lietuvos TSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, sudarė Elena Grinaveckienė [ir kt.], redagavo Elena Grinaveckienė, Kazys Morūnas, Vilnius: Mintis, 1970.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis leidimas, vyr. red. Gertrūda Naktinienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lietuviu-kalbos-zodynas/>.
- LKŽPk – *Lietuvių kalbos žodyno Papildymų kartoteka*. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lkz-papildymu-kartoteka/>.
- LKŽTk – *Lietuvių kalbos žodyno Tarmių kartoteka*. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lkz-tarmiu-kartoteka/>.
- LLVVe – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, elektroninis leidimas. Prieiga internete: www.tezaurs.lv/llvv/.
- LMD – buv. Lietuvių mokslo draugijos archyvo rankraštis.
- LPP I – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai 1*, parengė Kazys Grigas (darbo vadovas), Lilija Kudirkienė, Rasa Kašėtienė, Vilnius: LLTI, 2000.
- LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.
- LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*, Rīgā: Avots, 1987.
- LzŽ – Petrauskas Jonas, Vidugiris Aloyzas. *Lazūnų šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.
- M – *Lietuviszkai-latvoiszkai-lenkiszkaï-rusiszkaï žodynas kun. M. Miežinio*, Tilžė, 1894. Prieiga internete: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C10000086278>.
- MŽ – Mielcke Gottlieb Christian. *Littauisch–deutsches und deutsch–littauisches Wörterbuch*, Königsberg, 1800.
- Pošk – Dionizas Poška (apie 1757–1830). *Lenkiškai–lietuviškas žodynas* ir kiti jo raštai.
- PPAŽ – Leskauskaitė Asta, Ragaišienė Vilija. *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas 1–2*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016–2019.
- Q – buv. Karaliaučiaus archyvo rankraštis (vadinamas A. Krauzės) vokiškai lietuviškas XVIII amžiaus žodynas.
- R – Ruhig Phillip. *Littauisch–deutsches und deutsch–littauisches Lexicon*, Königsberg: Druckts und Verlegts I. H. Hartung, 1747.
- Sch – *Litauisches Lesebuch und Glossar* von August Schleicher, Prag, 1857.
- SD I–V – *Славянские древности 1–5: этнолингвистический словарь под редакцией Никиты Ильича Толстого*, Москва: Международные отношения, 1995–2012.
- SD¹ – *Dictionarium trium lingvarum*, In usum Studiosae Iuventutis, Avctore ... Constantino Szyrwid ... Qvinta editio ... Vilnae ... M.DCC.XIII.

LITERATŪRA

- SEJP – Słowski Franciszek. *Słownik etymologiczny języka polskiego 2*, Kraków, 1983.
- SEJPB – Boryś Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków, 2006.
- Sln – Matas Slančiauskas (1850–1924), tautosakos rinkėjas (iš Žagarės–Joniškio apylinkių).
- SP – *Širwids Punktay Sakimu* (Punkty kazań). Teil I: 1629, Teil II: 1644 herausgegeben von Dr. Franz Specht, Göttingen, 1929.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. Jerzy Bartmiński: 2. *Rośliny*, red. Jerzy Bartmiński, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Lublin, 2017, 199–245.
- ŠŽ – Lyberis Antanas. *Lietuvių kalbos sinonimų žodynas*, Vilnius, 2015. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/sinonimu-zodynas/>.
- Švakžž I–II – Vanagienė Birutė. *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas 1–2*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, 2015.
- Vdškž – *Vidiškių šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- VLEe – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 2001–2015. Prieiga internete: <http://www.vle.lt>.
- Zanž I–III – *Zanavykų šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, I t. 2003, vyr. red. Aldonas Pupkis; II–III t. 2004–2006, vyr. red. Vilija Sakalauskiene.
- Ztž – Vidugiris Aloyzas. *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius, 1998.
- ŽPT – Žodžių prasmių tinklas. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/zodziu-prasmiu-tinklas/sinsetas/NET.9d13135e-ec91-495b-833f-e5cbbb984fbd.Synset?p=1>.

LITERATŪRA

- Aleknavičienė Ona 2014: *Jokūbo Brodovskio patarlių, priežodžių ir mįslių rinkinys Litauische Sprichwörter und Rätsel*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ambrazas Saulius 1993: *Daiktavardžių darybos raida*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Ambrazas Saulius 2000: *Daiktavardžių darybos raida 2*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Apresjan Juryj 1993: Językoznawstwo teoretyczne, modele formalne języka i leksikografia systemowa. – *O definicjach i definiowaniu*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Liublin, 9–33.
- Bammesberger Alfred 1999: Dėl lietuvių daiktavardžio žmogùs : žmónės kilmės. – *Baltistica* 34(1), 89–92.
- Bartmiński Jerzy 1980: *Słownik ludowych stereotypów językowych*. Zeszyt próbny, Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.

- Bartmiński Jerzy 1986: Czym zajmuje się etnolingwistyka? – *Akcent* 4, 16–22.
- Bartmiński Jerzy 1988: Definicja kognitywna jak narzędzie opisu konotacji. – *Konotacja*, Lublin, 169–183.
- Bartmiński Jerzy 1990: Punkt widzenia, perspektywa interpretacyjna, językowy obraz świata. – *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 109–127.
- Bartmiński Jerzy 2002: Lubelska etnolingwistyka. – *Analecta: studia i materiały z dziejów nauki* 11, numer 1–2(21–22), 29–42.
- Bartmiński Jerzy 2004: Etnolingwistyka – proba bilansu. – *Etnolingwistyka* 16, 7–28.
- Bartmiński Jerzy 2007: *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński Jerzy 2009: *Stereotypy mieszkają w języku: studia etnolingwistyczne*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński Jerzy 2009a: *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy 2015: Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata. – *Poradnik Językowy* 1, 14–29.
- Bartmiński Jerzy 2016: Słowa klucze, kulturemy, koncepty kulturowe. – *Przegląd Humanistyczny* 3, 21–29.
- Bartmiński Jerzy 2016a: Znaczenie jako struktura otwarta. – *Reikšmė kalboje ir kultūroje: 23-osios tarptautinės Jono Jablonskio konferencijos tezės*, red. Aurelija Gritėnienė, Gintarė Judžentytė, Kristina Rutkovska, Vilma Zubaitienė, Vilnius, 26–28.
- Bartmiński Jerzy 2020: Kultūrinė lingvistika: teorinės prielaidos ir metodai. *Darbo definicijos Slavų ir jų kaimynų aksiologiniame leksikone (LASiS) pavyzdys*. – *Vertybės lietuvių ir lenkų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 24–45.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech 2008: Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów? – *Etnolingwistyka* 20, 11–27.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech 2013: Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu EUROPY. – *Etnolingwistyka* 25, 69–95.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 1998: Profile a podmiotowa interpretacja świata. – *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 211–224.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2009: *Tekstologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bogdzevič Monika 2020: *PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS jausmai lietuvių kalboje iš kognityvinės ir kultūrinės perspektyvos*: daktaro disertacija, apginta VU. Prieiga internete: epublications.vu.lt.

- Buck Carl Darling 1949: *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago, Illinois.
- Būga Kazimieras 1958: *Rinktiniai raštai* 1, sud. Zigmas Zinkevičius, Vilnius, 1958.
- Chlebda Wojciech 2010: W jakim zakresie słownik dwujęzyczny może być źródłem informacji etnolingwistycznej. – *Etnolingwistyka i leksykografia*, tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu, red. naukowa Wojciech Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 201–208.
- Crystal David 2005: The scope of Internet linguistics. – *American Association for the Advancement of Science meeting*, 18 February; shortened version in *The Western Mail*, February, 1–3. Prieiga internete: <http://www.davidcrystal.com/books-and-articles/internet-language> [žiūrėta 2021 07 20].
- Ermantė Irena 2008: *Antonimija ir antonimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Finnegan Ruht 1970: Proverbs. – *Oral Literature in Afrika*, Oxford, 389–425.
- Greń Zbigniew 2010: Słowniki przedmiotowe jako źródło w badaniach porównawczych językowego obrazu świata. – *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 57–66.
- Grigas Kazys 2001: Kai kurios patarlių prasmių mįslės. – *Tautosakos darbai* 15(22), 2001, 103–120.
- Grigas Romualdas 2009: *Senieji lietuviai: tapatybės bruožai ir jų likimas*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- Grochowski Maciej 1982: *Zarys leksykologii i leksikografii*, Toruń.
- Grochowski Maciej 1993: *Konwencje semantyczne a definiowanie wyrażeń językowych*, Warszawa.
- Gudavičius Aloyzas 2000: *Etnolingvistika*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- Gudavičius Aloyzas 2008: 'Swój' i 'obcy' w litewskim językowym obrazie świata. – *Etnolingwistyka* 20, 223–230.
- Gudavičius Aloyzas 2012: Reikšmė – sąvoka – konceptas ir prasmė. – *Res Humanitariae* 10, 108–119. Prieiga internete: <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/fedora/objects/LT-LDB-0001:J.04~2011~1367184173024/datastreams/DS.002.0.01.ARTIC/content>.
- Jakaitienė Evalda 2005: *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jakaitienė Evalda 2010: *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Kabašinskaitė Birutė 2013: *Etimologija: istorijos ir teorijos bruožai lietuvių kalbos kontekste: mokomoji knyga*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Končius Ignas 1996: *Žemaičio šnekos*, Vilnius: Vaga.

- Kulikauskas Gediminas 2018: *Lietuvio kodas. Įpročiai ir būdas senovės lietuvių prieš 100 metų*, Vilnius: Tyto alba.
- Lauhakangas Outi 2007: Proverbs in Social Interaction Questions Aroused by the Multi-Functionality of Proverbial Speech. – *Proverbium* 24, 207–227.
- Macienė Jūratė 2006: Deminutyvų vaidmuo stiliaus figūrose. – *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 1, 88–98.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2007: *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2014: Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów”: – *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 71–102.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2018: O różnych wariantach definicji leksykograficznej – od taksonomii do kognitywizmu. – *Etnolingwistyka* 30, 259–284.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 2020: Apie kultūrinių konceptų eksplikaciją. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 46–69.
- Niewiara Aleksandra 2015: Specyfika prasłowiańskiej konceptualizacji pojęcia ‘człowiek’ na tle europejskim. – *Język a kultura* 25, 21–34.
- Pajėdienė Jūratė 2020: Vertybių sistemos raiška XX a. II pusės žemaičių kasdienybės diskurse. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, sud. Kristina Rutkowska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 134–162.
- Papaurėlytė-Klovienė Silvija 2002: Liūdesio konceptualizavimas lietuvių kalboje. – *Kalbotyra* 51(1), 123–133.
- Papaurėlytė-Klovienė Silvija 2007: *Lingvistinės kultūrologijos bruožai*, Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
- Piotrowski Tadeusz 2010: Słowniki w badaniach językowego obrazu świata. – *Etnolingwistyka a leksikografia*, red. Wojciech Chlebda, Opole: Uniwersytet Opolski, 49–56.
- Pokorny Julius 1959–1969: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1–2, Tübingen, Basel, Bern: Francke Verlag.
- Ragaišienė Vilija 2020: Tarmės žodynas kaip etninės žinijos tekstų šaltinis. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, sud. Kristina

- Rutkovska, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 201–215.
- Rinkauskienė Regina 1998: Vyriškojo linksniavimo paprastėjimas uteniškių tarmėje. – *Baltistica* 33(2), 185–197.
- Rutkovska Kristina 2016: Sposoby analizy semantycznej przysłów. – *Reikšmė kalboje ir kultūroje: 23-osios tarptautinės Jono Jablonskio konferencijos tezės*, red. Aurelija Gritėnienė, Gintarė Judžentytė, Kristina Rutkovska, Vilma Zubaitienė, Vilnius, 104–105.
- Rutkovska Kristina 2021: Leksikografiniai šaltiniai lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio tyrimuose. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 2*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 181–200.
- Rutkovska Kristina, Smetona Marius 2016: *Kultūra kalboje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Rutkovska Kristina, Smetona Marius, Smetonienė Irena 2017: *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademine leidyba.
- Sabaliauskas Algirdas 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Sabaliauskas Algirdas 2020: *Iš kur jie?* 2-asis patikslintas leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Sakalauskienė Vilija 2014: Lietuvių tarminių žodynų tipai ir jų sudarymo principai. – *Leksikografija ir leksikologija* 4, 141–157.
- Sakalauskienė Vilija, Sawaniewska-Mochowa Zofia 2017: Dvikalbiai žodynai kaip kultūros tekstai (XIX a. kun. Antano Juškos žodynų pagrindu). – *Acta Linguistica Lithuanica* LXXVI, 89–104.
- Sakalauskienė Vilija 2018: ŽMOGAUS konceptualizavimas vakarų aukštaičių kauniškių šnektų žodynuose. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 5, 167–188.
- Sakalauskienė Vilija 2020: ŽMOGAUS vaizdinys vakarų aukštaičių kauniškių šnektų rašytiniuose šaltiniuose: sisteminių ir tekstinių duomenų analizė. – *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbų pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, Vilnius, Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 229–245.
- Sauka Donatas 1970: *Tautosakos savitumas ir vertė*, Vilnius: Vaga.
- Skardžius Pranas 1996: Lietuvių kalbos žodžių daryba. – *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. [Skardžius Pranas 1943: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius].
- Smetonienė Irena, Smetona Marius, Rutkovska Kristina 2019: *Kalba. Tauta. Valsitybė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Smetonienė Irena, Smetonienė Anželika 2018: Kalbos paveikslas leksikografiniuose šaltiniuose. Sisteminių duomenų analizė. – *Respectus Philologicus* 34(39), 9–24.

- Smoczyński Wojciech 1982: Indoeuropejskie podstawy słownictwa bałtyckiego. – *Acta Baltico Slavica* 14, 211–240.
- Smoczyński Wojciech 2016: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Prieiga internete: <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>
- Šalkauskis Stasys 1991: *Pedagoginiai raštai*, Kaunas: Šviesa.
- Tolstojowa Svetlana 2018: Świat człowieka i jego granice w świetle danych językowych. – *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury* 30, 15–30.
- Urbutis Vincas 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.
- Vasiliauskas Romanas 2005: *Vertybių pedagogika*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
- Vidugiris Aloyzas 1998: Zietelos šnekta ir jos žodynas. – *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 11–36.
- Vitkauskas Vytautas 1981: *Liaudies kalbos grožis*, Vilnius: Mokslas.
- Wierzbicka Anna 1985: *Lexicography and conceptual analysis*, Ann Arbor: Karoma.
- Wierzbicka Anna 2006: *Semantika. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin.
- Zaikauskienė Dalia 2010: Lietuvių paremių funkcijos. Teorinės pastabos. – *Tautosakos darbai* XL, 97–107.
- Zaikauskienė Dalia 2011: Lietuvių paremių funkcijos šiuolaikiniuose kontekstuose. – *Tautosakos darbai* XLI, 63–84.
- Zinken Jorg 2016: Jakich danych potrzebuje etnolingwistyka porównawcza. – *Etnolingwistyka* 28, 334–336.
- Zinkevičius Zigmąs 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija: vadovėlis, 2-asis leidimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Апресян Юрий Дереникович 1995: Образ человека по данным языка: попытка системного описания. – *Вопросы языкознания* 1, 37–67.
- Арутюнова Нина Давидовна 1999: Введение. – *Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке*, Москва: Индрик.
- Гумбольдт Вильгельм 1985: *Язык и философия культуры*, Москва: Прогресс.
- Иванов Вячеслав Всеволодович, Топоров Владимир Николаевич 1974: *Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*, Москва: Наука.
- Маслова Валентина Авраамовна 2001: *Лингвокультурология*, Москва: Издательский центр «Академия».
- Маслова Валентина Авраамовна 2011: *Русский характер сквозь призму языка и текста. Лингвокультурологический анализ*, Academic Publisher: Academic Book Publishing

Companu.

Толстая Светлана 2021: Этнолингвистика и лексическая семантика. – *Etnolingwistyka – bilans dyscypliny: stan badań, metody i postulaty badawcze*: I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny, tezy referatów, 245–246.

Шведова Наталия 1988: Лексическая система и её отражение в толковом словаре. – *Руссистика сегодня*, 160–167.

Юдин Алексей 2010: К проблеме дефинирования в славянской этнолингвистике. – *Etnolingwistyka a leksikografia*, tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu, red. naukowa Wojciech Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 41–48.

IMAGE OF ŽMOGUS IN THE LEXICOGRAPHICAL SOURCES OF LITHUANIAN DIALECTS: Ethnolinguistic and Semantic Aspects

SUMMARY

Based on the examples given in dialect dictionaries, the study analyzes the image of a human being, which allows reconstructing the general mentality of man of the second half of the 20th century, their ways of perceiving the world that lie in the semantic and stylistic aspects of language, stereotypes and cultural manifestations. An attempt is made to reveal how, by analyzing the data of dialect dictionaries, it is possible to reconstruct the linguistic picture of the world of a human being, which is somewhat fossilized and highly dependent on the nature of the dictionary used and the principles of its format.

One of the reasons for undertaking this research was the noticeable interest of linguists in the a human being because to understand what man is, it is important to find out what they try to achieve through language. The starting point of the research is the lexeme žmogus (a human being, a person, man) and analysis of its semantic structure taking into account the linguistic-cultural context. The ways of categorizing the world that are ingrained in dialectal discourse (i.e. in its various forms – dictionaries, dialectal examples/texts) are considered to be that context.

The study is based on the methodology of the Lublin Ethnolinguistic School, headed by Prof. Jerzy Barminski, and Russian ethnolinguists. Based on the assumptions of the researchers of the ethnolinguistic school in Lublin, statements about a certain object established in language must be selected from different language sources, i. y. various linguistic material is employed for research. Therefore, three types of data need to be used in language worldview studies: systematic, provided by questionnaires, and textual. As it is not possible to provide a comprehensive overview of all the three types connected with the word žmogus in the same study, it is limited to one type of data and, to narrow the search even further, to the systematic data provided by dialect lexicography. Therefore, in this study, the term *image* was chosen instead of the word *concept* since only systematic data – Lithuanian dialect dictionaries – were selected for analysis.

In Lithuanian ethnolinguistics until now, the data of the dialect dictionaries have not been used for research in such detail, but recently ethnolinguists have become increasingly more interested in them and the significance of dialect dictionaries as cultural texts has been growing. A dialect dictionary can be the object matter of language and cultural research on a certain period, a witness to the cultural needs of a linguistic community, a reflection of the life of society and the system of its values. The dialect material, first and foremost, reveals the world perception and language worldview of an ordinary human being as dictionaries make it possible to observe the genesis of the concept, to follow word usage at different stages of the development of society, to see changes in the meaning and the connections with various historical events that are reflected in human conscience.

The study consists of four chapters. The introductory chapter considers the place of ethnolinguistics among other sciences of linguistics, as well as the relationship between ethnolinguistics and lexical semantics. This chapter specifies the research object and goal, discusses the methodology, formulates the research objectives, presents the sources of empirical data and the main concepts among which is one of the principal concepts of ethnolinguistics – a linguistic image of the world. To reveal it, data from lexicographic sources are also significant, especially emphasizing the importance of the dialect dictionaries for the authenticity of texts and the possibility of reconstructing the value system of communities and their members. Lithuanian lexicographic sources are very important for the reconstruction of the worldview as most of them perfectly show Lithuanian culture. Their purpose was primarily perceived by their editors: to document, preserve and publicize the essential manifestations of that culture. A large number of dialect and folklore examples and meanings in the dialect dictionaries prompted us to use these dictionaries.

Analyzing the word *žmogus* in the Lithuanian dialect dictionaries, the aim is to single out those values that are important for the people who speak various dialects and to determine whether they are different or similar. The research into the image of *žmogus* in Lithuanian dialects is only a small part of the whole picture of research into the values of the Lithuanian language and culture.

The work based on the methodology of the image of the linguistic world developed by the Polish and Russian ethnolinguistic schools aims to find out what image of *ŽMOGUS* is formed in Lithuanian dialects, the data of which are recorded in lexicographic sources.

The principles of conceptualization of žmogus in dialectal discourse were formulated based on the analysis of data obtained from the dialectal dictionaries. To achieve this goal, the following tasks are set: to find out what ethnolinguistic information about man can be found in dialect dictionaries (comprehensive and differential), and to summarize that information analyzing the lexicographic material of Lithuanian dialects; to review the presentation of žmogus as the title word in the articles of the Lithuanian dialect dictionaries; to demonstrate the use of the word žmogus in definitions and illustrative sentences of other words; to discuss paradigmatic and syntagmatic relationships related to the word; to highlight the activities of a human being as a subject or an object; to compose fragments of the image of žmogus encoded in the Lithuanian dialect dictionaries into a whole (semantic categories).

Empirical data are studied using a complex research methodology based on analytical descriptive, interpretive and semantic analysis methods. The aim is to highlight those features of the image that people have in mind when using the word žmogus in a specific context; to fully reveal the semantics of the word, especially its connotative features based on the data of dictionaries of synonyms and antonyms; employing analysis of derivatives to evaluate in detail the object on which they are based. Using a wide and diverse range of data provided by the dialect dictionaries, to examine which semantic and ethnolinguistic image of žmogus is entrenched in the Lithuanian dialects of the second half of the 20th century, to determine which attributes of the image are considered to be the most important.

The empiric basis of this research is the data of the *Lietuvių kalbos žodynas* (Lithuanian Language Dictionary) and dialect dictionaries. The data of the *Sinonimų žodynas* (Dictionary of Synonyms) and the *Antonimų žodynas* (Dictionary of Antonyms) related to the concept of žmogus were used since synonyms and antonyms are not marked in any way in the dialect dictionaries. In addition, the field of research material includes phraseological units, paremia, derivatives, synonyms and antonyms recorded in Lithuanian dialect dictionaries. Therefore, the dialect data of the *Frazeologijos žodynas* (Dictionary of Phraseology) are also used. To expand the field of empirical data accumulated in the appendices to the Dictionary of the Lithuanian Language and dialects card indices are sometimes quoted. We searched etymological dictionaries and sources providing etymological information for the concepts researched and their synonyms (see the list of references).

Chapter 2 analyzes what ethnolinguistic information about a human being can be found in Lithuanian dialect dictionaries, in what dictionary articles, definitions, illustrations, etc. Analyzing the data of the Lithuanian dialect dictionaries from the ethnolinguistic point of view, we did not limit ourselves to the definitions of lexemes; all the data in the dictionary word entry are taken into account: collocations, quotations illustrating the title word's environment, synonyms, antonyms, derivatives, phraseology, proverbs, etc. The etymological information of the word is given. The word *žmogus* of the Lithuanian language belongs to the Indo-European layer of the lexicon; in many languages, man is called *žemiškas* (earthly), *žemietis* (a countryman) as opposed to the gods that are called *dangiškas* (heavenly) according to their abode in heaven. The Lithuanian word *žmogus* displaced the older form *žmuõ*, which correlated with the plural forms *ŽMONĖS* (people).

Describing the specifics of the image of the word *žmogus*, most of the information is provided by dictionary definitions. The definitions of the word in the Lithuanian dialect dictionaries highlight three main aspects of *žmogus*: physical – grown up, regardless of their sex; mental – intelligent, pleasant, kind, honest, serious; social – everyday life related to work, relationships with other people, various communities. In this chapter of the study, the definitions in the dictionaries are compared and analyzed employing the definitions of the dictionaries of different Lithuanian dialects, definitions of different lengths and types which are based on different principles of the editors and illustrative examples of the dictionary used. Thus, the definitions of dictionaries identify the main features that allow calling the research object a human being.

In the dictionaries, a human is defined as a physical and mental being. People as physical beings are characterized by sex and age; as mental beings they are characterized by intellectual activities, interpersonal relationships, as well as one more very important feature that distinguishes them from other living beings – work. This feature is not reflected in the dictionary definitions but is seen in the illustrative examples.

Definitions in the dialect dictionaries reveal different features of the image of *žmogus*. The amount of information gained depends largely on the way of how the meaning of a word is defined chosen by the editors of dictionaries. The definitions of the above mentioned dictionaries refer to several words used to describe a human

being: 1) a person – venerable, intelligent, kind, good, honest, serious, common, ordinary, other, any, stranger, outsider, of the same nation, the same religion; 2) a human being – it is a wider concept meaning a ‘living being, creature’ – capable of thinking, speaking, social; 3) a member – public, social or belonging to a certain group, communal; 4) an inhabitant – of a country, city, village, location; 5) a man – married, a husband; 6) a Lithuanian – one of us, native. By the semantic criteria, words that have the word *žmogus* in their definitions can be divided into various semantic groups.

Chapter 3 of the study discusses the paradigmatic connections of the word *žmogus*. The focus is on synonyms and antonyms, derivatives and compound words that provide important additional information. Data from the dialect dictionaries are particularly valuable for the analysis of paradigmatic relationships. One of the important sources of data on the description of the image of *žmogus* is hyperonymous and hyponymous connections. The choice of hyperonyms is important for understanding the meaning of the word and revealing the conceptualization of the world. *Žmogus* is a hyperonym of lower-order hyponyms. Quasi-synonyms refer to special traits of *žmogus* that show the relationships between interacting people. These are usually stylistically connoted words, which not only assign people to a certain category according to their physical features, mental abilities, behavior, and other personality traits but also evaluate them accordingly.

The study of synonyms is particularly important for the analysis of systematic data. Synonyms allow us to see certain nuances of word meanings; therefore, their analysis expands the field of research of the chosen word, allows noticing certain semantic shifts. Among the synonyms, words of more general meaning belonging to various stylistic registers and describing a human being as an object in various ways are also important. Dialectal synonyms for *žmogus* are special in that they have emotional, expressive components. The specific visual and auditory image captured in the meanings of these synonyms expresses a negative emotional attitude towards the things described by the image. The word *žmogus*, used in each sense, belongs to different lexical semantic paradigms and has all other synonyms.

Systematic relations are also established between words with opposite meanings, i.e. between antonyms. *Žmogus* is in opposition with *žvėris*, *gyvūlys*, *gyvūnas*, *augalas* (a beast, animal, living being, a plant). In the Dictionary of Antonyms, *žmogus* is defined

as a thinking, intelligent, social being with given antonyms: *antžmogis* (a superhuman) is a “strong-willed person supposedly called to rule over the others”; *gyvūlys*, *žvėris* (an animal, beast) is a creature that follows base instincts; and *kirminas* (a worm) is a “wretched, low creature.” Pairs of antonyms of a similar nature emphasize the human qualities that have already emerged, supplementing them with such nuances as the boundless desire for power, insatiable greed, jealousy, revenge, lies, base instincts, and lust.

In addition to synonyms and antonyms, a very diverse group of derivatives also provide additional information for the image of *žmogus*. Derivatives suggest that preference may be given to both singular and plural forms. A lot of diminutive forms of *žmogus* are recorded in the dialect dictionaries. Diminutives include not only positive connotations but also reflect a general attitude towards a person; often it is their evaluation. Most diminutives have the suffixes *-elis*, *-ėlis*, *-iukas*, *-iūkštis*, *-ėkas*, *-iokas*, *-aitis*, *-ytis* and two diminutive suffixes *-elytis*, *-eliukas*, *-eliūkštis*. Derivatives with other suffixes reveal people’s social relations, need for communication, describe the degree and intensity of their actions, experienced states or characteristics, and show contemptuous, derogatory evaluation.

Particular attention is paid to the derivative *žmogiškumas* (humanness), the specificity of which comes out clearly in the illustrative contexts of the dialect dictionaries. Humanness means being a human, resembling a human being rather than any other being, and having human traits which are divided into two groups: external – a human as a physical being (described by the adjective *žmogiškas* (human) and internal – a human as a mental being (described by the adjective *humane*). Compound words also provide important additional information. The second component of some compounds gives the word a negative connotation, they are used to name bad people who do not appreciate the truth. Other compound words reveal the high esteem of strangers from another country, people who speak different languages.

Chapter 4 of the study analyzes the syntagmatic connections of the word *žmogus* and generalises the information provided by phraseology for the reconstruction of the language worldview. The phraseology recorded in the dialect dictionaries is rich in reflections of people’s daily life, customs, social environment and interrelationships, the past and worldview. In phraseology like these, it is not difficult to see people’s faculty of observation, creativity, lively imagination, associative thinking, and original

interpretation. Some of them reflect a contradictory concept of life, an ironic or negative attitude towards certain social phenomena, people who stand out from a crowd. Phraseology about man as an individual and as a member of the community highlight several essential semantic aspects. The main feature of the psychosocial aspect is the characterization of man as an individual: man is a benchmark for comparison that encompasses all the good qualities and values of people. The social aspect also emerges in the phraseology that encompasses sayings that describe people's social behaviour, collaboration, and social hierarchy.

The main features and values of a person are revealed in the paremias that are recorded in the dialect dictionaries. Paremias about people form a defined macro text, in which the motives, themes, and aspects of more general semantic categories can be seen, thus showing a larger fragment of the reality in which the concept under research functions. In micro text, lexical items highlight especially those elements of meaning that remain unnoticeable in other linguistic contexts. The tendency to systematize objects of the world by hierarchically arranging them has been known since old times. A human being is above animals, plants or things. Therefore, when humiliating people, they are compared to animals or objects, while giving praise, they are compared to God or saints and angels. Paremias fix and expressively convey the norms of behaviour, describe values, peculiarities of interrelations, and succinctly summarize the experience gained over the centuries. Semantic analysis of a paremia reveals the spiritual world of people, perception of the world, and emotional relationship with it. Paremias about a human being as an individual have several aspects: mental, physical, biological, religious, etc. As a member of a community, man is valued especially because the attitude towards a person is determined by social reality and the environment created and supported by other people or their groups. Paremias like these highlight two aspects – social and psychosocial.

Chapter 5 of the study gives the synthetic analysis of the data by grouping the information summarized in the dialectal material according to semantic categories. The lexicographic material of dialects reveals the main semantic aspects of žmogus: mental, psychosocial, social, physical, biological and local, etc.

The research data are summarized in the conclusions. The results of this study most accurately reveal the linguistic worldview that is recorded in dialectal discourse. Summarizing the systematic analysis of the image of ŽMOGUS, we can claim that the

dialect dictionaries give a broad picture of humans that is provided by lexicographic data. According to the lexicographical data of Lithuanian dialects, a person is defined as a physical, mental and social being. The definitions of the lexicographic sources emphasize that a person is a living, thinking and speaking social being, a member of a community, an intelligent, kind, good, honest, serious and respectable person, physically capable and healthy, working, communicating, dependent on others, on their nation and religion.

The conclusions emphasize that systematic data are most important in reconstructing the image of the linguistic worldview, since the concept and the word conveying it are inseparable from the network of other lexical semantic relationships that is based on paradigmatic relationships (hyperonyms/hyponyms, synonyms, antonyms, derivatives) and syntagmatic relationships (word combinations containing the word under research, collocations, phraseology, paremias). In the analysis of hyperonymous and hyponymic connections, the information provided by the dialect dictionaries helped to identify the essential features and place of the image of ŽMOGUS in the lexical system. The definitions of the dialect dictionaries focus on the words used to describe a human being – a being, a person; thinking, speaking, social, adult, and so on. Hence, human beings are different from other living beings. It should be emphasized that the word *žmogus* in Lithuanian dialects has a small group of synonymous words, but the dialectal synonyms are special in that they are characterized by emotional and expressive components. The specific visual and audio image captured in the meanings of these synonyms expresses a negative emotional attitude towards the things expressed by the image. The word *žmogus*, used in each sense, exists in different lexical semantic paradigms and has all other synonyms.

Pairs of antonyms emphasize the negative qualities of people. In the Lithuanian dialect dictionaries, the headings *gyvūlys*, *gyvūnas*, *žvėris* (an animal, creature, beast) have meanings related to people when the goal is to show their rudeness, unculturedness, ignorance, cruelty, malice, ruthlessness, wickedness, disregard for certain rules and/or restrictions.

The group of derivatives with the word *žmogus* provided by the material in the dialect dictionaries is very diverse. The most abundant chains of derivatives consist of diminutives of keywords, showing a general attitude towards people and their positive or negative emotional evaluation, which may be reflected not only in context but also

in suffixes. It is stated in the conclusions that the means of word formation to express emotional estimation make it possible to highlight people's emotional relationship with the world. Compound names of human beings in dialect dictionaries are also important for ethnolinguistics. They demonstrate not only negative and low but also high ratings of humans.

The idioms and collocations analyzed in the study revealed the significance of man as a moral value. In addition to positive judgments, in idioms and collocations, there are also clearly felt negative estimations of human weaknesses and unacceptable behaviour that is incompatible with the accepted norms. The proverbs recorded in the dialect dictionaries highlight the main spiritual and moral values.

A wide range of data provided by various dialect dictionaries allows us to state what semantic and ethnolinguistic image of ŽMOGUS is recorded in the lexicographical sources of the Lithuanian dialects of the second half of the 20th century and the first decade of the 21st century.

Fragments of the image of ŽMOGUS encoded in the Lithuanian dialect dictionaries are composed into a whole, i. y. semantic categories. Man, as a dynamic, active being performs three types of actions – physical, intellectual, and linguistic. The dialect dictionaries better reflect people's physical actions related to work and other activities. People feel fear, shame, compassion, anger, they complain. Appearance is not the most valuable thing; the spiritual and moral values of man are the most important features.

It should be noted that only data from dialectal lexicography were analyzed in this study. The lexicographic material constitutes only one level of analysis of any concept. In follow-up work data obtained from questionnaires and texts would be examined.

The study is intended for lexicographers, researchers into the humanities and language users. It will be also useful for students and teachers.

Vilija SAKALAUSKIENĖ

ŽMOGAUS VAIZDINYS
LIETUVIŲ TARMIŲ
LEKSIKOGRAFINIUOSE
ŠALTINIUOSE:

etnolingvistinis ir semantinis aspektas

Mokslo studija

Redagavo *Irutė Raišutienė*

Maketavo *Silva Jankauskaitė*

Išleido Lietuvių kalbos institutas, Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius